

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра теорії і методики початкової освіти

На правах рукопису

ФІАЛКО КАТЕРИНА АНДРІЇВНА

**ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ МОЛОДШИХ
ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Спеціальність 013 Початкова освіта

Освітньо-професійна програма Початкова освіта

Робота на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

Науковий керівник:
ЗДІХОВСЬКА
ТЕТЯНА ВІКТОРІВНА,
кандидат філологічних наук,
доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № 5

засідання кафедри теорії і
методики початкової освіти
від 12 листопада 2024 року

Завідувач кафедри

проф. Пріма Р. М. _____

ЛУЦЬК – 2024

Анотація

Фіалко К. А. Формування моральних якостей молодших школярів у процесі вивчення української мови.

Робота на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 013 Початкова освіта. Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2024.

У кваліфікаційній роботі теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено методику формування моральних якостей молодших школярів у процесі вивчення української мови; схарактеризовано морально-етичні якості як умову морального виховання молодших школярів; проаналізовано особливості розвитку мовлення здобувачів початкової освіти як передумови формування моральних якостей; визначено психолого-педагогічні умови формування моральних якостей молодших школярів. Запропонований у кваліфікаційній роботі комплекс ефективних вправ, спрямований на вдосконалення мовленнєвих умінь і навичок молодших школярів.

Ключові слова: етика, мораль, моральне виховання, моральні норми, моральні судження.

Fialko K. Formation of moral qualities of junior schoolchildren in the process of learning the Ukrainian language.

Work for the second (master's) level of higher education in the specialty 013 Primary Education. Lesya Ukrainka Volyn National University. Lutsk, 2024.

The qualification work theoretically substantiates and experimentally tests the methodology of forming moral qualities of junior schoolchildren in the process of learning the Ukrainian language; characterizes moral and ethical qualities as a condition for moral education of junior schoolchildren; analyzes the peculiarities of speech development of primary school students as a prerequisite for the formation of moral qualities; determines the psychological and pedagogical conditions for the formation of moral qualities of junior schoolchildren. A set of effective exercises aimed at improving the speech skills of primary school students is proposed in the qualification work.

Keywords: ethics, morality, moral education, moral norms, moral judgments.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	9
1.1. Морально-етичні якості як умова морального виховання молодших школярів.....	9
1.2. Особливості розвитку мовлення здобувачів початкової освіти як передумови формування моральних якостей	19
1.3. Психолого-педагогічні умови формування моральних якостей молодших школярів	27
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДНИЦЬКО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	33
2.1. Типологія комплексних вправ із морально-етичним змістом на уроках української мови в початковій школі	33
2.2. Методика роботи з фразеологізмами як засобом формування моральних якостей молодших школярів	45
2.3. Результати експериментального дослідження.....	60
ВИСНОВКИ.....	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	73
ДОДАТКИ.....	80

ВСТУП

Актуальність дослідження. Освіта є могутнім чинником розвитку духовної культури українського народу, відтворенням інтелектуальних і продуктивних сил суспільства, запорукою громадянського миру й майбутніх успіхів у зміцненні й утвердженні авторитету України як суверенної, незалежної, демократичної, соціально-правової держави – повноправного члена європейської та світової спільноти.

Обов'язковою умовою вдосконалення українського суспільства є створення високодуховного середовища, формування в молодих людей високої моральної культури. Особливої актуальності це набуває сьогодні, бо труднощі соціально-економічного й політичного розвитку, потік інформації впливають на поглиблення духовно-моральної кризи молодого покоління. Це спонукало до переорієнтації діючої системи навчання з прагматичної на духовно-творчу, пріоритетним напрямом якої є розвиток дитини, формування в неї стійких моральних якостей, потреб, почуттів, навичок і звичок поведінки на основі засвоєння ідеалів, норм і принципів моралі. Одне з основних завдань освітнього процесу початкової школи, у тому числі й уроків української мови, за сучасних умов виявляється не стільки в накопиченні навчальної інформації, скільки в засвоєнні культурно-історичного досвіду побудови людських стосунків, збагаченні життєвого досвіду дітей.

Проблеми змісту морального виховання, системи моральних цінностей відображено в дослідженнях філософів, педагогів минувшини (митрополит Іларіон, Нестор-літописець, князь Володимир Мономах), вітчизняних гуманістів українського Відродження (Г. Ващенко, О. Духнович, М. Костомаров, І. Огієнко, С. Русова, Г. Сковорода, К. Ушинський), радянської доби (А. Макаренко, В. Сухомлинський) та сьогодення (О. Вишневський, І. Дубровіна, І. Зязюн, В. Кузь, І. Мар'єнко, А. Сиротенко, О. Сухомлинська, Г. Троцько, Г. Шевченко та ін.).

Глибоке усвідомлення сутності моральних норм у поєднанні з переживанням їх істинності спричиняє виникнення в людини суб'єктивної готовності неухильно керуватися цими нормами у своїй поведінці (М. Боришевський). Аспекти морального розвитку особистості вивчали психологи І. Бех, Д. Колесов та ін.; моральний розвиток особистості в онтогенезі досліджували В. Аверін, Л. Бондар, Б. Братусь, І. Булах, І. Дубровіна; фундаментальні характеристики розвитку моральної свідомості й самосвідомості знайшли відображення в працях А. Титаренко, С. Тищенко.

Аналіз педагогічних, психологічних, лінгводидактичних досліджень підтверджує зростаючий інтерес учених до проблеми формування морально-етичних понять у підлітків і, зокрема, у молодших школярів (А. Богуш, Н. Гавриш, В. Мартиненко, О. Монке, О. Савченко та ін.). Питання розвитку мовлення в початковій школі висвітлено в працях В. Бадер, М. Вашуленка, Є. Голобородько, Т. Коршун, О. Савченко.

Важливе місце в системі роботи щодо формування в молодших школярів моральних якостей належить знайомству з дидактичним матеріалом морального змісту, який збагачує внутрішній світ особистості, формує її моральні якості й почуття (Н. Волошина, Є. Голобородько, Ю. Микитенко, Д. Наливайко, В. Неділько, Є. Пасічник, М. Пентилюк, М. Яценко), та художньо-мовленнєвій діяльності, яка вивчалася науковцями в лінгводидактичному (А. Богуш, Н. Гавриш, Т. Коршун, К. Крутій та ін.), педагогічному (Ю. Бурцева, І. Зимня, Н. Карпинська, Л. Славіна та ін.), психологічному (П. Гальперін, В. Давидов, О. Запорожець, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн, Л. Щерба та ін.), філософському (М. Каган) аспектах.

Проведений теоретичний аналіз психолого-педагогічних джерел та практики навчання підтвердив актуальність досліджуваної проблеми, а також недостатню теоретичну та методичну розробленість психолого-педагогічних умов формування моральних якостей молодших школярів. Тому виникла потреба в написанні кваліфікаційної роботи з теми: „Формування моральних якостей молодших школярів у процесі вивчення української мови”.

Мета дослідження – теоретичне обґрунтування та експериментальна перевірка педагогічних умов формування моральних якостей молодших школярів на уроках української мови.

Реалізація поставленої мети передбачала розв'язання таких **завдань**:

1. Схарактеризувати морально-етичні якості як умову морального виховання молодших школярів
2. Проаналізувати особливості розвитку мовлення здобувачів початкової освіти як передумови формування моральних якостей.
3. Визначити психолого-педагогічні умови формування моральних якостей молодших школярів.
4. Розробити й експериментально перевірити ефективність методики формування моральних якостей молодших школярів на уроках української мови в початковій школі.

Об'єкт дослідження – процес формування моральних якостей молодших школярів на уроках української мови в початковій школі.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні умови формування моральних якостей здобувачів початкової освіти на уроках української мови.

Для розв'язання поставлених завдань використано такі **методи**: *теоретичні* (аналіз і узагальнення наукової та методичної літератури з проблеми формування моральних якостей молодших школярів) з метою створення експериментальної методики; *емпіричні* (аналіз програм, навчально-виховних планів роботи вчителів початкової ланки освіти, анкетування вчителів і батьків) для виявлення стану сформованості моральних якостей молодших школярів; *діагностичні* щодо виявлення рівнів сформованості моральних якостей у здобувачів початкової освіти; *педагогічний експеримент* (констатувальний і формувальний) із метою виявлення стану сформованості моральних якостей молодших школярів на уроках української мови в початковій школі й перевірки ефективності

розробленої системи роботи; *статистичні* (кількісний та якісний аналіз отриманих результатів дослідницького навчання).

Експериментальна база дослідження – Комунальний заклад загальної середньої освіти «Луцький ліцей № 5 Луцької міської ради».

Елементи наукової новизни та теоретична значущість дослідження полягають в обґрунтуванні та експериментальній перевірці ефективності психолого-педагогічних умов формування моральних якостей молодших школярів на дидактичному матеріалі морального спрямування; розробленні критеріїв та показників, виявленні й характеристиці рівнів сформованості моральних якостей здобувачів початкової освіти.

Практичне значення одержаних результатів. Запропонований у кваліфікаційній роботі комплекс ефективних методів, прийомів, засобів і видів роботи з формування моральних якостей учнів на уроках української мови в початковій школі, спрямований на вдосконалення мовленнєвих умінь і навичок молодших школярів, рекомендований учителям загальноосвітніх закладів для застосування в освітньому процесі. Розроблена методика діагностики рівнів сформованості моральних якостей молодших школярів; система роботи з формування цих якостей в учнів молодшого шкільного віку на уроках української мови, система творчих завдань і вправ морально-етичної спрямованості можуть бути використані здобувачами вищої освіти під час проходження педагогічної практики.

Апробація і впровадження результатів дослідження здійснювались у процесі навчальної роботи в початкових класах Комунального закладу загальної середньої освіти «Луцький ліцей № 5 Луцької міської ради». Основні положення кваліфікаційної роботи були викладені в повідомленнях на студентській науковій конференції Волинського національного університету імені Лесі Українки (2024 р.), доповідалися та обговорювалися на засіданні кафедри теорії і методики початкової освіти Волинського національного університету імені Лесі Українки (2024 р.). За матеріалами кваліфікаційної роботи опубліковано такі наукові праці: Фіалко К.

Особливості розвитку мовлення молодших школярів як передумови формування моральних якостей. *Педагогічний поступ* : матеріали ІV Всеукраїнського круглого столу (Луцьк, 23 жовтня 2024 р.) / За заг. ред. проф. Пріми Р. М. Луцьк : ФОП Іванюк В. П., 2024. С. 60-64.

Структура дослідження. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (88 найменувань), додатків (А, Б) і становить 82 сторінки друкованого тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1.1. Морально-етичні якості як умова морального виховання молодших школярів

Молодший шкільний вік – особливий етап у формуванні ставлення людини до навколишнього світу. Саме в цей час формується особистість - громадська, колективна чи, навпаки, егоїстична, індивідуалістська. Цей вік особливо сприятливий для засвоєння основ культури поведінки: молодші школярі вже здатні сприймати вимоги до своєї поведінки, вони піддаються зовнішньому впливові, схильні до наслідування, дотримання моральних норм, які виявляються в поведінці, вчинках.

Значне місце належить і виховній роботі класовода, яка має бути спрямована на всебічний моральний розвиток учнів та розв'язання конкретних для певного відрізка часу виховних завдань. При цьому враховується нерівномірність морального виховання дітей, неоднакова їх активність у різних сферах життєдіяльності.

Розглянемо систему взаємовідносин „особистість” – „етика” – „мораль”. Особистістю є людина, яка завжди характеризується індивідуальним поглядом, внутрішнім голосом, прагне бути лідером. На думку О.Кононко, етапи реального формування особистості як самостійного суб'єкта зумовлені оволодінням власним тілом, виникненням довільних дій у контексті формування перших предметних дій; ходою, самостійним пересуванням, що породжують певну самостійність стосовно інших; усвідомленням здатності до різних самостійних дій та рішень, зародженням самосвідомості, перших уявлень про власне Я; розвитком мовлення як форми існування свідомості [47].

Етика (від грец. *ethica, ethos* – звичай, моральний характер) – практична філософська наука про мораль (моральність); філософська наука, що вивчає мораль, з'ясовує її місце в системі суспільних відносин, досліджує моральні категорії, за допомогою яких виражаються моральні принципи, норми, оцінки, правила поведінки тощо [29]; учіння про моральність, мораль, яке оцінює діяльність людини з точки зору добра та зла; осмислює джерела моральності, обґрунтовує етичні норми і дає систематичний виклад їх [33, с.45].

За визначенням „Великого тлумачного словника сучасної української мови”, етика – це галузь філософії, яка вивчає те, що вважається припустимим у людській поведінці, що є гарно чи погано, правильно чи неправильно. Простежується тенденція використовувати цей термін для позначення теоретичних трактатів, досліджень ідеалу; коли розглядається фактична людська поведінка в соціальних та культурних умовах [20, с.76].

У „Філософському словнику” визначено, що етика – це своєрідна сторона взаємовідносин людини з дійсністю. Етика відображається у формі понять добра та зла, справедливості та несправедливості, обов'язку, відповідальності [94, с.35].

За аналогією з терміном „етичний” та для точного перекладу Цицероном було утворено слово „моральний” (*moralis*) [45]. Надалі від прикметника „моральний” виникає іменник „мораль”, який і є латинським еквівалентом терміна „етика”.

Мораль (лат. *moralis* – те, що належить до норову, характеру, складу душі, звичок; від *mores* – традиції, звичаї, норови, поведінка) загальна ціннісна основа культури, що спрямовує активність людини на ствердження самоцінності особистості, рівності людей у їхньому прагненні до щасливого життя; предмет вивчення етики; одна з форм суспільної свідомості; система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей [29, с.37].

У філософії мораль (лат. *mores* – вдача, натура) – одна з форм суспільної свідомості, соціальний інститут, що виконує функцію

регулювання поведінки людей в усіх без винятку галузях суспільного життя [94]. Від інших форм регулювання масової діяльності мораль відрізняється способом обґрунтування та здійснення своїх вимог.

Мораль базується на автономії людського духу. Вона виконує також пізнавальну, оціночну, виховну функції. Складовими моралі є моральна діяльність (вчинки, поведінка людини); моральні відносини, моральна свідомість. Норми і принципи моралі, моральні ідеали, почуття становлять систему моралі, яка визначає життєву позицію певної соціальної спільності чи індивіда, орієнтує їх у світі цінностей.

Отже, мораль – це усвідомлення обов'язку (в широкому смислі) людини перед іншими людьми. Сутність моралі, пов'язана з ідеями вселюдності та особистості, втілена в одній з давніх моральних заповідей, що одержала назву золотого правила моральності: „чини по відношенню до інших так, як би ти хотів, щоб вони чинили по відношенню до тебе” [45, с. 527]. Мораль не є останньою вищою духовною реальністю в житті людини. Вища мета людської діяльності, названа у філософії вищим благом, осмислювалася в історії культури як всесвітній розум, єдиний бог, особисте щастя. Моральність – це висока чесність, порядність, совісливість, усвідомлювана мораль [94].

Якщо говорити про морально-етичні норми, то їх засвоєння може відбуватися як на рівні понять, так і на рівні почуттів (див. рис. 1.1, 1.2). Передусім визначимося щодо сутності поняття моральне виховання та його інструментарію.

Питання морального виховання та моральної поведінки належать до тих, які надзвичайно рішуче переглядаються сьогодні у психології та педагогії, що пов'язано з кардинальними змінами життя суспільства в цілому, зміною пріоритетів, пошуком нових ідей та ціннісних засад. У кожного народу, в кожному епоху є своя власна мораль. У кожному соціальному середовищі, на думку Т.Фасолько, змінювались моральні поняття й уявлення, і те, що в один час і в одному місці вважалось поганим, в

іншому місці могло вважатись великою перевагою [93, с.65]. Проблема морального виховання є досить суперечливою, про що свідчить необхідність, з одного боку, уникнення всього пережитого, а з іншого, поява небезпеки, що полягає у відмові від моральної стриманості [93, с. 73].

Моральне виховання – це цілеспрямований процес формування моральної свідомості, моральних почуттів, вироблення навичок і звичок моральної поведінки; здійснюється на національному ґрунті шляхом засвоєння національних норм, традицій, багатой духовної культури народу, тих моральних норм, якостей, які є регуляторами взаємовідносин у суспільстві, узгодження дій і вчинків людей. Завдання морального виховання – формування моральних понять, якостей, почуттів, навичок, звичок поведінки, які відповідають існуючим суспільним нормам. Основою морального виховання є загальнолюдські цінності, загальновизнані моральні норми, вироблені людьми.

Полярність шкільних моделей моральності і уроків реального життя в суспільстві дуже ускладнюють роботу вчительства. У спектрі морального виховання, перевиховання інтенсивно постають завдання попередження, переборення аморальності дорослих: проституції, алкоголізму, наркоманії, злочинності.

Серед ідеалів козацької педагогіки є виховання вільної, незламної в своїх прагненнях людини, яка повинна, спираючись на вітчизняні традиції громадського та політичного життя, розвивати рідну культуру, економіку, будувати незалежну державу. Важливе місце в духовному житті молоді козацька педагогіка відводила неписаним законам, що склали кодекси лицарської честі, звитяги. Кодекс лицарської честі містив такі якості особистості: готовність захищати слабших, турбота про молодших, відстоювання повної свободи, незалежності особистості, народу, держави; шляхетне ставлення до дівчини, жінки, бабусі; непохитна відданість ідеям, принципам народної моралі, духовності (правдивість, справедливість, працьовитість, скромність); турбота про розвиток національних традицій,

звичаїв та обрядів, дбайливе ставлення до української природи, землі; вміння скрізь і всюди чинити благородно, шляхетно; виявляти лицарські чесноти; турбота про розвиток національних традицій, звичаїв, обрядів. Ідеї козацької педагогіки мали вплив на формування особистості, молодь, вихована на основі законів лицарської честі, була високодуховна [59].

Найкращі приклади морального виховання знаходимо і в творах В.Сухомлинського „Серце віддаю дітям”, „Як виховати справжню людину”. Видатний педагог зазначав, що дитина є дзеркалом морального життя батьків, а найцінніша моральна риса, що передається дітям – душевна доброта матері і батька, вміння робити людям добро [89]. У творі „Як виховати справжню людину” вироблено десять заборон, сутність яких полягає саме в основі морального виховання дітей, а значить і формування морально-етичних якостей: „Не можна ледарювати, коли всі працюють... Не можна сміятися над старістю і старими людьми... Не можна заходити в суперечку з шанованими і дорослими людьми... Не можна виявляти незадоволення тим, що в тебе немає якоїсь речі...у товариша твого є... Не можна допускати, щоб мати давала тобі те, що вона не бере собі... Не можна робити того, що осуджують старші... Не можна залишати старшу рідну людину самотньою... Не можна збиратися в дорогу, не спитавши дозволу і поради у старших... Не можна сідати до столу, не запросивши старшого... Не можна сидіти, коли стоїть доросла, літня людина, тим більше жінка; не чекай, поки з тобою привітається старший, ти повинен першим привітати його, зустрівшись, а прощаючись, побажати доброго здоров'я... [89, с. 68]”.

Дотичною до проблеми нашого дослідження є робота О.Монке, в якій розглядається проблема формування оцінно-етичних якостей у художньо-мовленнєвій діяльності дітей старшого дошкільного віку. Науковцем було встановлено послідовні стадії формування оцінно-етичних якостей дітей у процесі художньо-мовленнєвої діяльності: сприймання художніх творів; розуміння змісту художнього тексту; усвідомлення дій і вчинків героїв художніх творів; емоційний відгук на поведінку і вчинки героїв у формі

співчуття, співпереживання, схвалення, засудження; оцінно-етичні висловлювання дітей щодо поведінки і вчинків героїв; мотивація висловленої оцінки. Дослідницею виявлено певні тенденції щодо формування оцінно-етичних якостей дітей: темпи формування оцінно-етичних якостей залежать від розуміння й усвідомлення дітьми сутності відповідної морально-етичної категорії як позитивної, так і негативної зафарбованості; адекватність оцінно-етичних якостей дітей залежить від оцінної ситуації та об'єкта оцінки; в ситуації взаємооцінки (оцінки героїв художніх творів, однолітків), адекватність підвищується, в ситуації самооцінки адекватність оцінних якостей різко падає; відчувається залежність темпів формування оцінно-етичних якостей та їх адекватності від виду діяльності; з'ясувалось, що навчальні заняття з художньої літератури і розвитку мовлення підвищують темпи й адекватність формування оцінно-етичних якостей, в ігровій і театральній-ігровій діяльності знижується як адекватність, так і темпи формування оцінно-етичних якостей; темпи збагачення словника дітей лексикою морально-етичної спрямованості залежать від занурення їх в активну оцінно-етичну діяльність як на заняттях з різних розділів програми, так і в повсякденному житті; активне вживання дітьми прислів'їв і приказок морально-етичної спрямованості зумовлюється позитивними стимулами з боку вихователя [65].

Логіка викладу матеріалу потребує висвітлення дефініцій: „моральні норми”, „поняття”, „судження”, „оцінне судження”, „переконання”, „моральна оцінка”, „моральні (почуття, якості, поведінка)”. Моральними нормами є гуманізм і демократизм, що виявляються в ідеалі вільної людини, здатної до чесної співпраці, з високорозвиненим почуттям власної гідності і такої ж поваги до гідності іншої людини: любов до батьків, Вітчизни, української мови; правдивість і справедливість, працьовитість і скромність; готовність захищати слабших, турбуватися про молодших, шляхетне ставлення до дівчини, жінки, матері, бабусі; вміння скрізь і всюди діяти

благородно, шляхетно, виявляти інші чесноти [29, с.76]. Розглянемо кожну з дефініцій.

Поняття – це форма знання, яка відображає одиничне й особливе, що є водночас і загальним [29, с.78]. Поняття виступає і як форма відображення матеріального об'єкта, і як засіб відтворення думки, побудови. Перший момент являє собою пасивну, споглядальну, залежну від об'єктивного змісту передумову діяльності. Водночас існує внутрішній зв'язок змісту поняття зі способом його конструювання, ідеалізації (абстракції та узагальнення). Через поняття відбувається реалізація змістового узагальнення, здійснюється перехід від сутності до явища. Воно фіксує в собі умови й засоби такого переходу і виведення часткового зі всезагального.

Формування моральних понять, переконань, ідеалів – це виховання почуттів (любові до рідних, взаємоповаги і взаємодопомоги, милосердя та ін.). Судження – загальнозначуща словесна форма, завдяки якій чуттєвому досвіду надається абстрактна всезагальність; містить предмет у визначенні ідентичності та всезагальності; складається у людей як перетворена і словесно виражена форма перцептивної діяльності, що виконує роль планування та регуляції; сукупність вимог, що пред'являються певною соціальною групою до своїх членів; висловлювання; розумовий акт, що виражає ставлення промовця до змісту думки; поведінка, відповідна моральній нормі, що має сприйматися людиною як єдино можлива для неї, що виражає саму сутність її особистості, власного „Я” (О.Монке) [65].

Морально-етичні судження молодших школярів розглядаємо як висловлювання, що містять слова морально-етичної спрямованості, включають оцінку поведінки та вчинків літературних персонажів, однолітків, власну, визначення мотивів поведінки, відображають оцінку власного ставлення до подій і героїв.

З'ясуємо сутність поняття „оцінка”. У „Новому тлумачному словнику української мови” оцінка тлумачиться як „думка, міркування про якість,

характер, значення будь-кого, будь-чого” та „прийняте позначення якості знань і поведінки [68, с.25].

Моральна оцінка – акт виявлення та обґрунтування моральної цінності тих чи інших феноменів (вчинків, намірів тощо), з яких складається свідома людська діяльність; судження, що виражає моральне „схвалення” чи „несхвалення” цих феноменів [94, с. 73]. У системі суспільних відносин моральна оцінка виконує переважно роль моральних санкцій, соціальна значущість та ефективність яких визначається реальною вагою моралі з-поміж інших чинників, що детермінують людську поведінку. Будь-яка конкретна моральна оцінка являє собою застосування деякого загального морального положення (принципу, норми, ідеалу, критерію) до окремої ситуації. У будь-якій моральній оцінці визначено об’єкт оцінки та виражене (за допомогою слів „добро”, „зло”, „гарний”, „поганий” тощо) позитивне чи негативне ставлення до цього об’єкту.

На основі оцінки буде розвиватися здатність дитини до співпереживання, співчуття, що приведе до розвитку моральних почуттів по відношенню до батьків та дорослих: чуйність, турботливість, доброзичливість та ін. Результати досліджень доводять, що діти здатні самостійно помічати настрій, емоційний стан близьких їм людей і відповідно поводити себе в тій чи іншій ситуації.

Оцінка вчинку є одним із найбільш дієвих методів морального виховання. Оцінка повинна даватися у найкритичнішій і найдоступнішій для дитини формі. Таким чином, поступово у дитини відбувається накопичення життєвого досвіду, формування моральної свідомості. Дитина починає „самостійно оцінювати власні вчинки з погляду оточуючих, їй стає незручно, соромно, коли вона відчуває, що її засуджують [78, с.33]”.

Якщо говорити про моральну свідомість, то вона передбачає наявність певних знань, уявлень та якостей, правил поведінки, що регулюються суспільними нормами.

Розглянемо низку рівнів: моральні почуття – моральні якості – моральна норма – моральна поведінка – моральна свідомість.

Моральні почуття – переживання людиною свого ставлення до вчинків відповідно до норм моралі [26, с. 85]. Розрізняють суспільно значимі й особисті переживання людини. Вони можуть не тільки не співпадати, але нерідко й суперечити одні одним. Моральні почуття поряд із інтелектуальними й естетичними належать до вищих почуттів, найбагатших за змістом і найскладніших за структурою.

Моральні якості – це якості людини, такі як-то: чесність, справедливість, обов'язок, відповідальність, гідність, честь, совість, безкорисливість, працелюбність, повага до старших. Як свідчить низка наукових праць (О.Запорожця, Г.Костюка, С.Рубінштейна та ін.) [42; 49; 80], до складу певних моральних якостей особистості входять три основні компоненти: когнітивний, емоційний та практичний.

В основі моральних якостей лежать знання про моральні норми, доступні розумінню дітей. В етико-психологічній літературі моральна норма розглядається як одна з найбільш простих форм моральних вимог. І.Кон зазначає, що вона виступає у подвійному вигляді: як елемент моральних відносин і як форма моральної свідомості. З одного боку, це норма поведінки, звичай, постійно відтворюваний в однотипних вчинках багатьох людей як моральний закон, обов'язковий для кожної людини [47, с.123]. У всякому суспільстві існує об'єктивна потреба в тому, щоб у певних ситуаціях, які часто повторюються, люди діяли однотипно. Ця потреба практично реалізується за посередництвом моральної норми. Її зобов'язуюча сила для кожної окремої людини засновується на інших формах практично вираженої влади суспільства. Автори відзначають, що моральною свідомістю моральна норма формулюється у вигляді наказу, однаково зверненого до всіх людей, який має виконуватися ними беззастережно в різних життєвих ситуаціях.

Т.Поніманська акцентує увагу на тому, що показником вихованості дитини є поведінка, яка відповідає духові моральних принципів і норм. Крім того, саме через моральну поведінку реалізовуватиметься діяльнісний компонент поняття „шани до дорослих”, що складається з гуманних учинків дітей стосовно батьків: привітність, турбота, надання допомоги, чуйність та ін. Дитина морально зростає, в неї утверджуються гуманні позиції лише тоді, коли сама вона активно діє. Керувати процесом морального становлення особистості дитини в цілому – означає соціально організувати діяльність, створювати умови для виявлення шани до дорослих, щоб дитина практично, через власні дії та задоволення від їх результату відчувала значущість та необхідність виявлення шанобливого ставлення до близьких та рідних [72, с. 52].

Національна система виховання забезпечує глибоке осмислення кожним учнем народних моральних та етичних положень. Народна мораль найкраще засвоюється у процесі безпосереднього включення дітей у працю, побут, виконання традицій, звичаїв, обрядів. Мораль народу (совість, правдивість, гідність, справедливість, чесність тощо) проймає всі грані життя, вона є його сутністю.

Дитинство є тим періодом, у якому засвоюються перші етичні норми поведінки – моральні якості. Вони формуються в процесі діяльності дитини. Це твердження обґрунтовується і В.Сухомлинським: “У молодшому віці норми моралі розкриваються перш за все в конкретному емоційному вчинку [90, с. 38]”.

Отже, морально-етичні судження молодших школярів відображають рівень їхньої вихованості, особистісні цінності, наскільки діти оволоділи елементарними знаннями з етики (поняття добра та зла, справедливості та несправедливості, обов’язку, відповідальності), моралі, тобто наскільки школярі дотримуються моральних норм. Молодші школярі можуть будувати свої судження щодо моралі та етики, якщо ними засвоєні морально-етичні

норми, процес засвоєння яких проходить складний шлях: від усвідомлення моральних понять.

1.2. Психолого-педагогічні умови формування моральних молодших школярів

Для формування моральних якостей молодших школярів треба враховувати психолого-педагогічні умови.

За визначенням „Короткого тлумачного словника української мови”, умови – необхідні, обов’язкові обставини, передумови, що визначають, зумовлюють існування, здійснення будь-чого [48, с.278]. Отже, психолого-педагогічні умови визначаємо як правила, які передбачають урахування стійких зв’язків, явищ, що впливають одне на одне та забезпечують досягнення оптимальних результатів у педагогічному процесі.

Визначаємо дві групи умов: педагогічні й психологічні (таблиця 1.1.)

Таблиця 1.1

Умови формування морально-етичних якостей молодших школярів на уроках української мови

Педагогічні	Психологічні
Формування загальнолюдських моральних якостей учнів на матеріалі художньої літератури морально-етичної тематики	Врахування вікових особливостей молодших школярів
Впровадження на уроках української мови системи роботи щодо формування моральних якостей молодших школярів	Взаємозв’язок мовлення і мислення
Засвоєння учнями моральних понять на дидактичному матеріалі морального спрямування	Врахування особливостей розвитку психічних процесів

Формування моральних якостей молодших школярів на основі аналізу художніх творів і як результат – власне висловлювання	Створення атмосфери морально-психологічного комфорту в класі
Інтеграція різних видів діяльності (навчально-мовленнєвої, художньо-мовленнєвої, ігрової, театральної-ігрової)	

Найважливішими психологічними умовами є: а) урахування вікових особливостей молодших школярів; б) взаємозв'язок мовлення і мислення; в) урахування особливостей розвитку психічних процесів; г) створення атмосфери морально-психологічного комфорту в класі.

Ураховуючи вікові особливості молодших школярів, зауважимо, що діти цього віку, як правило, відрізняються бадьорістю, життєрадісністю. Вони товариські, чуйні, довірливі, справедливі, дуже емоційні. Емоційність виявляється, по-перше, в тому, що психічна діяльність забарвлена емоціями: все, що молодші школярі спостерігають, про що думають, роблять, викликає у них емоційно забарвлене почуття. По-друге, учні початкової школи (особливо першого і другого класів) не вміють стримувати почуття, контролювати їх зовнішній прояв, вони безпосередні й відверті, виражаючи радість, печаль, страх, задоволення або незадоволення. По-третє, емоційність молодших школярів виявляється в емоційній нестійкості, швидкій зміні настроїв, схильності до афектів, короткочасним і бурхливим проявом радості, гніву, страху [46, с.142].

Для формування моральних якостей молодших школярів враховуємо єдність мовлення й мислення, оскільки розвиваються вони правильно тільки внаслідок безпосереднього сприймання об'єктивної дійсності: абстрагування, узагальнення можливе лише на основі дійсності. Щоб висловитися, учні

повинні мати високий рівень спостережливості, довільної пам'яті, організованої уваги, володіти основними розумовими діями, що надають психічним процесам цих якостей, вміти аналізувати, міркувати, що можливо тільки за умови достатнього рівня розвитку їхнього усного і писемного мовлення. У процесі розвитку мовлення, розумових здібностей, пам'яті, уваги учнів відбувається формування стійкої мотивації навчальної діяльності. Тому на уроці мають створюватися умови, за яких учні збагачували б свій словниковий запас, практично вправлялися в орфоепічно і граматично правильному мовленні, розуміли роль у мовленні виучуваної категорії, добирали й виконували завдання, що передбачають знання орфограм, спонукають самостійно контролювати свої мовленнєві дії з метою вдосконалення мовлення, мовленнєвої пам'яті, приводячи до усвідомлення мовлення як важливого засобу формування думки, засобу інтелектуального, логічного розвитку, розширення світогляду. Ці умови можуть бути реалізовані під час роботи над вправами, що мають формувати моральні якості дітей.

Аналітико-синтетична діяльність на початку молодшого шкільного віку ще досить елементарна, перебуває на стадії наочно-дієвого аналізу, що ґрунтується на безпосередньому сприйнятті предметів. У навчанні розвивається здатність до словесно-логічного мислення, міркування, висновків. Якщо учні першого і частково другого класу часто підмінюють аргументування простою вказівкою на реальний факт або спираються на аналогію (далеко не завжди доречно), то учні третього-четвертого класів під впливом навчання здатні зробити (чи навести) обґрунтований доказ, розгорнути аргументування, побудувати дедуктивний висновок.

Як справедливо зазначає М.Пентилюк: „Навчання української мови можливе лише на основі розвитку мислення учнів, їхньої уваги, пам'яті, умінь бачити і сприймати мовні факти, явища в їх діалектичній єдності [62, с.33]”. Розкриємо особливості формування психічних процесів молодших школярів.

Знання молодших школярів у ході навчання розвиваються за раціональної відповідності двох шляхів пізнання – шляхом безпосереднього сприйняття і шляхом засвоєння словесного опису тих або інших предметів і явищ. В єдності з набуттям знань відбувається й розумовий розвиток молодших школярів. Навчальна діяльність у початкових класах стимулює перш за все розвиток психічних процесів безпосереднього усвідомлення навколишнього світу – відчуттів і сприйняття. Характерною особливістю учнів перших-других класів є яскраво виражена емоційність сприйняття. Діти сприймають ті об'єкти або їх властивості, ознаки, особливості, які викликають у них безпосередній емоційний відгук, емоційне ставлення.

Основний напрям розвитку пам'яті молодших школярів під впливом навчання – це зростання питомої ваги словесно-логічного, смислового запам'ятовування, розвиток здатності свідомо управляти пам'яттю, регулювати її прояви (довільна пам'ять) [51, с. 139].

Особливість уяви молодших школярів – опора на сприйняття. Учні першого-другого класів буває іноді досить важко уявляти собі те, що не знаходить опори в природі або на малюнку. Але без відтворюючої уяви неможливо сприйняття і розуміння навчального матеріалу. Основна тенденція розвитку відтворюючої уяви в молодшому шкільному віці – це вдосконалення її, що пов'язано зі змалюванням раніше сприйнятого або створенням образів відповідно до даного опису, схеми, малюнка.

Однією з психологічних умов формування морально-етичних якостей є розвиток уваги. Слабкість довільної уваги є однією з вікових особливостей молодших школярів. Значно краще в цьому віці розвинена мимовільна увага. Все нове, несподіване, яскраве, цікаве більше привертає увагу учнів, без жодних зусиль з їхнього боку. Молодші школярі можуть випустити важливі компоненти навчального матеріалу та звернути увагу на неістотні тільки тому, що вони привертають своїми цікавими деталями. Увага молодших школярів характеризується її незначною стійкістю. Першокласники і частково другокласники ще не вміють тривалий час зосереджуватися на

роботі, особливо якщо вона нецікава й одноманітна; їхня увага легко відволікається. Внаслідок учні можуть не виконати завдання, втратити темп і ритм діяльності, пропустити букви в слові й слова у реченні. В учнів третього-четвертого класів увага може вже зберігатися протягом усього уроку. Процес навчання ставить школяра в умови, що вимагають від неї постійних вправлянь у довільній увазі, вольових зусиль для зосередження. Необхідними умовами вдосконалення уваги є активна діяльність на уроці, чітка організація її вчителем. Довільна увага розвивається разом із розвитком суспільно значущих мотивів навчання, зростанням усвідомлення своєї відповідальності за успіх навчальної діяльності.

Характер молодших школярів також відрізняється деякими віковими особливостями. Перш за все учні імпульсивні – схильні негайно діяти під впливом безпосередніх імпульсів, з випадкових приводів, не подумавши і не зваживши всіх обставин. Причина – потреба в активній зовнішній розрядці внаслідок вікової слабкості вольової поведінки. Створення атмосфери морально-психологічного комфорту в класі або етичного тла навчання і виховання молодших школярів (доброзичливість, взаєморозуміння, співробітництво) можливе за таких умов: привнесення педагогом особистісного досвіду та емоційного переживання у викладання і повсякденне спілкування з учнями; культивування теплих, емоційно забарвлених взаємовідносин з учнями, щира симпатія до них і тонке сприйняття їхніх безпосередніх потреб; керування своєю поведінкою, стриманість, терпіння, вміння за допомогою гумору, добродушного жарту розрядити обстановку, яка може перетворитися на конфлікт; здатність до емпатії, готовність співчутливо відгукнутися на потреби інших; прагнення до максимальної гнучкості й толерантності; настанова на створення позитивних стимулів для самовідчуття учнів, піднесення їхнього авторитету.

Паралельно з психологічними умовами нами було виявлено низку педагогічних умов. Реалізація педагогічних умов послідовно відбувалася на чотирьох етапах навчання, що знайшло відображення в системі роботи щодо

формування моральних якостей молодших школярів на уроках української мови.

У розробці педагогічних умов ми орієнтувалися на стратегію розвитку освіти та основні теоретичні положення морального виховання і розвивального навчання, психологічні особливості молодших школярів.

З-поміж педагогічних умов формування моральних якостей молодших школярів було виокремлено такі: формування загальнолюдських моральних якостей на матеріалі художньої літератури морально-етичної тематики; впровадження на уроках української мови системи роботи щодо формування морально-етичних якостей молодших школярів; засвоєння учнями моральних понять на матеріалі творів художньої літератури; формування морально-етичних якостей молодших школярів на основі аналізу художніх текстів і як результат – власне висловлювання; інтеграція різних видів діяльності (навчально-мовленнєвої, художньо-мовленнєвої, ігрової, театральної-ігрової).

Розкриємо вищезазначені умови детальніше. Формування загальнолюдських моральних якостей на матеріалі художньої літератури морально-етичної тематики найбільш повно здійснюється на матеріалі літературних творів. Перехід до особистісно-зорієнтованої освітньої парадигми вимагає визначення цілепокладання в освіті. Поруч із соціальним замовленням, що диктується об'єктивними тенденціями розвитку, соціальними очікуваннями громадян, суспільства, джерелами визначення мети освіти виступають учень як самоцінний суб'єкт дитинства та педагог як носій людської сутності.

Однією з педагогічних умов є впровадження на уроках читання системи роботи щодо формування моральних якостей молодших школярів, яка реалізовувалася поетапно блоками: знайомство з сутністю морально-етичних понять; робота щодо емоційно-оцінного аналізу художніх текстів. Другий блок - вчилися встановлювати зв'язок між поведінкою літературних героїв та конкретною поведінкою людей; визначали морально-етичні якості персонажів художніх текстів. Третій блок - вчилися встановлювати зв'язок

між поведінкою літературних героїв та власно вигаданих персонажів; розвивалися їхні вміння моделювати та розв'язувати ситуації. Учні четвертого класу давали оцінку власним діям, вдосконалюючи таким чином вміння оцінювати власні вчинки та вчинки інших.

З-поміж педагогічних умов було також виділено засвоєння учнями моральних понять на дидактичному матеріалі морального спрямування.

У молодшому шкільному віці за умови правильного виховання закладаються основи майбутньої особистості. Нові стосунки з дорослими (вчителями, персоналом школи) й однолітками (однокласниками), включення в єдину систему колективів (загальношкільний, класний), новий вид діяльності (навчання) – все це вирішальним чином позначається на формуванні та закріпленні нової системи ставлення до людей, колективу, формує характер, волю. Тому слід зупинитися на проблемах морального розвитку та виховання молодших школярів.

У стосунках між молодшими школярами спостерігається розрив між знанням моральних норм і відповідною поведінкою. Розсудливе та афектне ставлення до правил, моральних норм розвивається у школяра через емоційно-оцінчне ставлення до нього з боку дорослого. Саме він (дорослий) допомагає учневі обмірковувати раціональність і необхідність відповідної поведінки, вчинку. Молодші школярі легше усвідомлюють вчинки та їх мотиви в інших людей, ніж власні [60, с.56].

Наступною педагогічною умовою виступила інтеграція різних видів діяльності (навчально-мовленнєвої, художньо-мовленнєвої, ігрової, театральної-ігрової). У перекладі з латинської інтеграція визначається як поєднання в єдине ціле частин та елементів (від *integratio* – відновлення, відбудова; *integer* – цілий) [20, с.333]. У тлумачному словнику інтеграція розглядається як об'єднання в єдине ціле раніше ізольованих частин, елементів, компонентів, що супроводжуються ускладненням і зміцненням зв'язків та відношень між ними [20, с.333]. В.Ільченко визначає інтеграцію як

встановлення єдності елементів знань на основі виявлених у них однорідних сутностей [44].

Четверта педагогічна умова – формування моральних якостей молодших школярів на основі аналізу дидактичного матеріалу морального спрямування і як результат – власне висловлювання. У психолінгвістичній науці доведено, що існує зв'язок між логічними категоріями (поняття, судження) й мовними одиницями (слово, словосполучення, речення). Так, поняття співвідноситься зі словом чи словосполученням, судження – з реченням. Проте на цьому рівні взаємозв'язок між мислительними процесами й мовними засобами вираження їх не закінчуються. Властивість дитячого мислення – фіксувати об'єктивно існуючі зв'язки й виокремлювати взаємопов'язані явища дійсності на рівні більш високому, ніж судження (на надфразовому рівні – у відповідних мовних структурах)[68, с.35].

Отже, впровадження системи роботи, комплексне забезпечення низки педагогічних умов складають основу формування моральних якостей молодших школярів.

Отже, психолого-педагогічні умови мають орієнтуватися на стратегію розвитку освіти та основні теоретичні положення морального виховання, розвивального навчання, психічних особливостей молодших школярів, тому виокремлено такі серед них щодо формування моральних якостей дітей молодшого шкільного віку: формування загальнолюдських моральних якостей на дидактичному матеріалі морального спрямування; введення в навчально-виховний процес початкової школи моделі формування моральних якостей дітей; формування моральної свідомості молодших школярів на основі засвоєння моральних понять і якостей; інтеграція різних видів діяльності, реалізація принципів морального виховання у повсякденному житті дітей.

1.3. Особливості розвитку мовлення молодших школярів як передумови формування моральних якостей

Складність питання про розвиток уміння висловлюватися полягає не тільки в багатогранності, різноманітності сторін мовлення, яке доводиться засвоювати дитині, але і в тому, що мовленнєва діяльність виявляється в різних формах. Коли йдеться про розвиток мовлення, вміння складати судження, то іноді змішують два різні явища: розуміння мовлення (слів, словосполучень, речень, цілого тексту) і вживання слів або речень у власному висловлюванні. На наш погляд, ці аспекти необхідно розглядати окремо, оскільки дитина може розуміти те або інше слово чи вираз, але ніколи не вживати його в своєму мовленні [53, с.63].

Мовне оформлення усної відповіді або писемного твору також має задовольняти вимогам. Перш за все судження має бути змістовним. Можна говорити лише про той предмет або явище, про яке адресант має відомості, знання. Оскільки джерелом таких знань можуть бути спостереження, книги або люди, з якими відбувається процес спілкування, то до них і доводиться звертатися, коли необхідно говорити (або писати) про що-небудь. Зміст визначає побудову і план словесного висловлювання. Але яким би не був план усної відповіді або письмового твору, відповідь і твір мають бути логічно послідовними, чіткими за своєю побудовою. Необхідно враховувати такі аспекти: правильність граматична, орфографічна і пунктуаційна; ясність висловлювання – його доступність для розуміння іншими людьми; чистота – відсутність „паразитичних”, недоречних іншомовних слів (варваризмів), термінів; точність – уміння передати свою думку, розказати про будь-який випадок, описати предмет або явище відповідно до дійсності; вмільний добір слів для точної передачі цієї дійсності; виразність – уміння яскраво, переконливо і в той же час стисло висловити власні думки та відчуття; вміння інтонацією, добором фактів, прикладів впливати на слухача або читача; багатство мовних засобів для виразу однієї і тієї ж думки, відсутність одноманітності, повторення в невеликому відрізку тексту одних і тих же слів,

конструкцій. Дотримання всіх зазначених вимог, що висуваються до висловлювання, має своє значення в тому випадку, якщо воно пов'язано з відомою розумовою напругою, пізнанням дійсності, дотриманням вимог логіки, культурою розумової праці.

К.Ушинський визначав розвиток мовлення, вміння висловлюватися як розвиток „дару слова”, маючи на увазі під „даром слова” природжену мовленнєву здатність учнів, їхню можливість „виразити усно і письмово свою самостійну думку [92, с.29]”. У наш час методисти (М.Вашуленко, С.Дорошенко, О.Мельничайко) [17; 37; 61] говорять не про природжений дар слова, а про наявність у людини, у тому числі й у дитини, так званого відчуття або чуття мови. Відчуття мови – здатність розуміти і вживати нові слова, їх форми і поєднання за аналогією з раніше практично засвоєними словами, формами і поєднаннями слів, що набута шляхом практичних вправ; неусвідомлене володіння граматикою української мови. Дослідження вчених показали зміст і значення в житті дитини відчуття, або чуття, мови. Дитина, що навчається мові практично, у процесі спілкування з дорослими, дітьми, робить якісь первинні узагальнення і, не знаючи ніякої граматичної теорії, визначень, правил, вільно користується мовленням, правильно змінює, відмінює нові, дотепер невідомі їй слова, будує словосполучення, речення, іноді „творить” за відомими їй моделями слів, виразів. Процес формування відчуття мовлення починається з раннього дитинства, інтенсивно розвивається протягом усього переддошкільного, дошкільного віку і продовжується в школі, зокрема у початковій.

У школі перш за все формується фонетична культура мовлення. На основі вивчення фонетики розвивається мовний слух, підвищується вимовно-слухова культура школярів: вони вчаться виразно й чітко вимовляти слова, відповідно до норм української орфоєпії, уникати помилок у вживанні словесного наголосу, дотримуватися правильної інтонації, виразно читати і говорити, контролювати свою вимову відповідно до вивчених правил вимови.

Мовлення допомагає дитині не тільки спілкуватися з іншими людьми, але і пізнавати світ. Оволодіння мовленням – це спосіб пізнання дійсності. Багатство мовлення значною мірою залежить від збагачення дитини різними уявленнями і поняттями, від її життєвого досвіду. Третя умова успішного мовленнєвого розвитку полягає в тому, що мовлення, розвиваючись, потребує не тільки мовного, але й фактичного матеріалу. Існує і зворотна залежність: чим повніше засвоюються багатства мови, чим вільніше дитина користується ними, тим успішніше вона пізнає складні зв'язки в природі та в суспільстві. Основи мовленнєвої навички закладаються в початковій школі: тут діти знову зустрічаються з літературною мовою, її писемним варіантом, необхідністю вдосконалювати мовлення.

Мовлення – дуже широка сфера діяльності людини. У розвитку мовлення виділяються три лінії: робота над словом, словосполученням і реченням, зв'язним мовленням. Усі ці три лінії роботи розвиваються паралельно, хоча вони знаходяться водночас і в підрядних зв'язках: словникова робота дає матеріал для речень, для зв'язного мовлення; при підготовці до розповіді, твору проводиться підготовча робота над словом і реченням.

Науковці (Л.Варзацька, С.Дорошенко)[18; 37] виділяють такі вимоги щодо висловлювання учнів.

1. Вимога змістовності. Говорити або писати можна лише про те, що добре відомо. Судження учня тоді буде цікаве, корисне і йому самому, й іншим, коли воно побудоване на знанні фактів, спостереженнях, коли в ньому висловлюються обдумані, невигадані переживання.

2. Вимога логічності, послідовності, чіткості побудови мовлення. Добре знання того, про що школяр говорить або пише, допомагає йому не пропустити чогось істотного, логічно переходити від однієї частини до іншої, не повторювати одного і того ж декілька разів. Правильне судження припускає обґрунтованість висновків, уміння не тільки розпочати, але і завершити сказане. Ці перші дві вимоги стосуються змісту й структури

судження; подальші вимоги відносяться до оформлення усних та писемних висловлювань.

3. Вимога точності. Це вміння того, хто говорить і пише не просто передати факти, спостереження, відчуття відповідно до дійсності, але і вибір для цієї мети якнайкращих мовленнєвих засобів – таких слів, поєднань, які передають саме ті риси, які властиві предмету, що зображується, про який почуто. Точність вимагає багатства мовних засобів, їх різноманітності, вміння вибрати в різних випадках слова, що відповідають змісту висловлювання, слова та їх поєднання, структура речень, засоби мають бути різноманітні, нові, оригінальні [18, с.37].

Судження тільки тоді впливає на читача і слухача з потрібною силою, коли воно виразне, переконливе. Виразність його – це вміння яскраво, переконливо, стисло передати думку; здатність впливати на людей інтонаціями, відбором фактів, побудовою фрази, вибором слів, загальним настроєм розповіді.

Усне мовлення виступає у двох формах: діалогічній та монологічній. За „Словником лінгвістичних термінів” діалог визначається як одна з форм мовлення, за якою кожне висловлювання прямо адресується співрозмовнику і виявляється обмеженим безпосередньою тематикою розмови [79, с.90]. Дане визначення підкреслює важливу сторону організації діалогу як форми мовлення (наявність адресата, спільна тематика висловлювань, розмовність).

Спеціальною рисою усного діалогічного мовлення порівняно з монологічним є те, що воно може й не виходити з готового внутрішнього мотиву, задуму або думки. Під час діалогу мотив, що збуджує до висловлювання, міститься не у внутрішньому задумі самого суб'єкта, а в запитанні того, хто запитує, водночас як відповідь на це запитання виходить із заданого співбесідником запитання. Той, хто відповідає на запитання, вже знає про що йдеться.

На відміну від діалогу, монолог більш довільний, вимагає вольового зусилля, значної підготовчої роботи. Розповідь за власними спостереженнями

(висловлювання) готується учнем іноді протягом декількох днів. Монологічне мовлення не може бути стихійним, воно завжди організоване.

Підготовкою до самостійного зв'язного висловлювання, тобто до монологу, служить і словникова робота, і читання, і переказ, і бесіда, і складання речень. Саме в монологічному мовленні виявляються жанрові відмінності (опис, розповідь, міркування), стилістичні особливості (мовлення ділове і мовлення емоційно-образне). Отже, на відміну від діалогу монолог, як правило, звернений не до однієї людини, а до багатьох; автор так повинен його скласти, щоб він (монолог) був зрозумілий будь-якому слухачеві або читачеві, аргументований.

Говорячи про мовлення, не можна забувати, що воно є засобом розвитку мислення дітей. Мислення не може успішно розвиватися без мовленнєвого матеріалу. У відвернутому мисленні найважливіша роль належить поняттям, в яких узагальнені істотні ознаки явищ. Поняття позначаються словами, отже, в слові поняття знаходить необхідну для висловлювання матеріальну оболонку.

Знання слова, що позначає поняття, допомагає людині оперувати цим поняттям, тобто мислити. Понятійне мислення формується в початкових класах і розвивається, вдосконалюється протягом усього життя людини.

Таким чином, оволодіння мовленням, запасом слів і граматичних форм створює передумови для розвитку мислення. На думку психолога М.Жинкіна: „Мовлення – це канал розвитку інтелекту... Чим раніше буде засвоєне мовлення, тим легше і повніше засвоюватимуться знання”[40, с.15]. Знання, факти, тобто інформація, – матеріал мислення. Отже, і через цей канал мовленнєвий розвиток сприяє розвитку мислення.

Збагачення мовлення, у свою чергу, позитивно впливає на розвиток мислення. Важливо, щоб нові мовні засоби, які засвоює школяр, наповнювалися реальним значенням. Це забезпечить зв'язок мислення і мовлення. Наприклад, учень початкових класів засвоює нові слова *зимородок, пересмішник, трясогузка*. Він ніколи не бачив цих птахів, не знає

їхніх ознак. Проте жваво називає їх у своєму висловлюванні про природу, не роблячи при цьому ніяких мовленнєвих помилок. Але слова ці в його свідомості не наповнені змістом, у нього немає понять, відповідних цим словам. Це пусті слова: мовлення говорить, думка мовчить.

К.Ушинський вважав, що таке „випереджаюче” засвоєння слів є корисним, оскільки воно примушує дитину рано чи пізно засвоїти і поняття – наповнити слово смислом [72]. Ми погоджуємося з цим лише в певних межах. Не слід забувати і такої думки І.Павлова про те, що „...численні роздратування словом, з одного боку, віддалили нас від дійсності, і тому ми повинні постійно пам'ятати це, щоб не спотворити наше ставлення до дійсності. З іншого боку, саме слово зробило нас людьми...[70, с. 38]”.

Отже, розвиток мовлення, навчання учнів висловлювати думки сприяє вмінню зв'язно виражати думки в усній і писемній формі.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДНИЦЬКО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

2.1. Типологія комплексних вправ із морально-етичним змістом на уроках української мови в початковій школі

Широкі можливості для морально-етичного виховання молодших школярів мають уроки української мови. Невід'ємними ознаками високої мовної культури є володіння великим обсягом активного словника, розвинений граматичний лад мовлення, уміння користуватися синонімічними засобами, здатність вибрати мовний засіб, який відповідає меті, умовам і змісту спілкування, надавати висловлюванню відповідного стилістичного забарвлення усвідомлено добирати певні мовні засоби відсутність помилок в усному і писемному мовленні.

На нашу думку, на уроках української мови вчитель повинен пам'ятати, що головне завдання навчання мови полягає не в тому, щоб дати комплекс певних лінгвістичних понять, а навчити бачити, відчувати багатство української мови і вміло ним користуватися. Маємо на увазі і вимовну культуру, і словникове багатство, і різноманітність синтаксичної будови, і виразність. Заняття з української мови покликані збагачувати емоційний світ учнів, розвивати образну пам'ять, уяву, естетичні смаки, розумові здібності, художнє мислення, збільшувати потребу творчої праці, підвищувати культуру усного і писемного мовлення.

Реалізувати всі ці вимоги глибоко і всебічно можна на уроках української мови і читання. Успішне формування мовленнєвих умінь можливе за умови систематичної і цілеспрямованої роботи, а також за допомогою таких методичних принципів: єдність загального розвитку і мовлення; зв'язок усного і писемного мовлення; поєднання роботи з розвитку зв'язного мовлення і вивчення лінгвістичних понять; інтегрування занять з

розвитку українського мовлення учнів з вивченням літератури та інших предметів. Ця робота має бути послідовною, оволодіння матеріалом поетапним: ґрунтуватися на вивченні в єдності системи мовних одиниць і правил їх функціонування, процесі реалізації мовних одиниць у різних видах мовленнєвої діяльності — слуханні, говорінні, читанні і письмі.

В основу пропонованої системи вправ і методики її використання на уроках української мови в початкових класах покладено комунікативно-діяльнісний підхід до навчання мови, на що спрямовують Концепція і Державний стандарт мовної освіти, теорія поетапного розвитку та формування розумових дій учнів. Основа формування мовленнєвих умінь полягає в оволодінні мовою як засобом комунікації, у правильному використанні слів з урахуванням правил функціонування їх у мовленні. Формувати ці вміння у навчанні мови допомагає виконання таких типів вправ: аналітичних (кваліфікаційні, вибіркові), конструктивних, комунікативних.

Використання текстів морально-етичного змісту на уроках мови допомагає учням усвідомити себе як часточку Всесвіту, сприяє розвитку художнього образного бачення явищ дійсності. Застосовувати такі тексти доцільно під час вивчення всіх мовних тем.

Пропонуємо матеріали морально-етичного змісту для роботи на уроках української мови у 4 класі.

1. Прочитати, пояснити зміст. Іменники у формі знахідного відмінка з прийменниками виписати в одну колонку, без прийменників — у другу, виділити закінчення.

Бережи молоду відвагу та новий одяг. Повний колос хилить голову. Іржа їсть залізо, турбота — людину. Людина на людину сподівається. Річка на гору не потече.

2. Прочитати, пояснити зміст. Списати, розкриваючи дужки. Визначити рід іменників.

Перший обов'язок в житті — чесно служити (Батьківщина). Хто збився з дороги, радий і (стежина). Розумній (людина) і сімдесят ремесел мало. Не вір (усмішка) ворога.

3. Прочитати вірш. Виписати сполучення слів, що характеризують маму. Визначити рід, число, відмінок іменників.

*Спи, моя мамо, спи моя мила!
Постіль тобі я сама постелила:
знаю, прийшла ти з роботи в утомі,
хочу, щоб тихо було в нашім домі,
навіть Мурку не дозволю мурчати,—
котику, вийди із хати!
Спи, МОЯ мамо, у тиші всю нічку!
Я ж бо догляну маленьку сестричку.
Ляжемо з нею і ми по вечері.
... Ось уже й вечір заходить у двері.
В тебе він, мамо, під-головою
стелеться шовком-травою.
Спи, моя мамо! Нехай тобі сниться
в нашому полі висока пшениця,
а за пшеницею — нижче в долині —
льон розцвітає — букетики сині (М. Познанська).*

4. Прочитати, пояснити зміст. Списати, зазначивши біля іменників їх рід, відмінкове запитання.

Вода має дно, дорога — кінець. Хто має розум, має і слово. Гарний день видно зранку. Зло приносить зло. Хліб-сіть їж, а правду ріж.

5. Прочитати виразно вірш. Списати. Визначити прикметники в знахідному відмінку разом з іменниками, до яких вони відносяться:

*Ми любимо весну, зелену, чудесну, грімницю у тучі,
і дощик співучий, і луки широкі, і ріки глибокі, і поле веселе, і рідні оселі,
і цвіт у маю — всю землю свою (М. Стельмах).*

6. Прочитати. Пояснити зміст. Виписати займенники в словосполученнях, визначити відмінок.

Хай робота тебе боїться, а не ти її. Шануй сам себе, шануватимуть і люди тебе. Ото, мамо, хвалять нас: чи ви мене, чи я вас. Про людину ти

можеш судити тільки тоді, коли був з нею в дорозі чи жив під однією покрівлею.

7. Прочитати. Пояснити зміст. Списати, розкривши дужки. Пояснити правопис прийменників із займенниками.

Не будь зарозумілим — і друзі (від)тебе не відвернуться. Рідне місце за семи землями (до) себе кличе. Всяк по собі й (про) інших судить. Цвіркун вогник бачить та (до) нього скаче.

8. Прочитати. Пояснити зміст. Списати. Підкреслити дієслова, визначити їх час, особу, число.

Життя завжди йде вперед, а хто за ним не встигає, той залишається по заду. Ніщо так не виховує людину, як час. Коли ми спільно щось робимо, то нікому дякувати. Крокуєш — дорогу долаєш, сидиш — дні коротаєш. Бур'яни посівам не дають життя, лінощі людину збивають з пуття.

9. Прочитати. Пояснити зміст. Списати. Підкреслити дієслова майбутнього часу.

Око бачить далеко, а розум ще далі. Поки руки не натрудиш, жити в щасті не будеш. Кого почитають, того й величають. Гратимешся з вогнем, сам зориш.

10.Прочитати. Пояснити зміст. Списати. Підкреслити дієслова III особи однини, виділити закінчення.

Посієш — пожнеш, даси — візьмеш. Як вогню не запалиш, дим очі не колотиме. Раніше встанеш — більше діла зробиш. В чужій кошарі овець не розведеш. Коня випустиш — піймаєш, слово мовиш — не піймаєш.

11.Прочитати, пояснити зміст. Списати, вставивши потрібну букву на місці крапок.

Дерево зруба... ш — назад не постав... ш. В ліс не з'їзд., ш, то й на печі змерзн... ш. Не дожен... ш і конем, що запізн... ш одним днем.

12.Прочитати. Пояснити зміст. Списати. Підкреслити дієслова, визначити їх особу і час.

Друга і рік шукатимеш, а образити за хвилину можна. Влітку пісні співаєш — взимку сльози проливаєш. Оглядатимешся назад — далеко не зайдеши. Багато шукаєш — нічого не знайдеши.

13.Прочитати прислів'я та приказки. Пояснити. Списати, розкривши дужки.

(На) сонці тепло, біля матері добре. Сади дерево (з) молоду, (на) старість як знахідка. Слово (на) гору підіймає, і (з) гори спускає. Роби (на) дворі, буде (в) коморі.

14.Прочитати приказки. Пояснити їх значення. Визначити однорідні члени речення. Пояснити наявність чи відсутність розділових знаків при однорідних членах речення.

Вода все криє, а береги риє. Вміння і труд все перетруть. Добре слово говориться не язиком, а душею і серцем. Смішком та жартами часто правда мовиться. Лінивий до обіду спить, до вечора позіхає. Дружба й геройство ведуть до перемоги.

Ми також розробили комплексні завдання морального спрямування, згрупувавши їх щодо найважливіших людських чеснот (щастя, честь і гідність, совість, дружба).

Пропонуємо використовувати ці дидактичні матеріали морально-етичного змісту для роботи на уроках української мови.

Тема „Що означає бути щасливим”

◆ Дібрати з довідки значення стійких сполучень слів (фразеологізмів):

Вважати (мати) за щастя - ... Випало щастя -.... Зазнавати щастя - ...
Приносити (принести) щастя - ... Сподіватися на щастя - ...

Довідка. Робити щасливим когось; бути щасливим щось зробити; бути, ставати щасливим; думати про щасливе, успішне завершення чого-небудь, надіятися на успіх; пощастило у якійсь справі, з'явилася можливість узяти участь у чомусь.

Висновок учителя. Щастя... Ми про нього мріємо, прагнемо зазнати його в житті, хочемо стати щасливими. Що ж таке щастя?

Чи відчували ви коли-небудь глибоке вдоволення чимось та безмежну радість? Пригадайте. Може, саме тоді ви й почувалися щасливими?

Справді, що ж треба людині, якою вона має бути, чим керуватися їй, щоб забезпечити для себе та інших глибоке й тривале щастя? Багато мудреців протягом не одного століття намагалися розв'язати ці питання. Над цими важливими етичними проблемами працюватимемо на уроці.

Доповніть розповідь.

Яке щастя? Мама запитала мене:

- Яке щастя?

Я сказала:

- Щастя - це коли ніхто з дітей не плаче.

І ще тоді щастя, коли маленьких співочих пташат ніхто в клітку не саджає. Бо в клітці не може бути щастя, і щоб мама ніколи не плакала й не журилася, - то щастя. Бо коли мама журиться, то й у мене сльози тоді на очах (В.Сухомлинський).

Як розуміє щастя дівчинка? А коли ти відчуваєшся щасливим? Що є щастям для тебе?

Вчить народний досвід. З'єднайте почато прислів'я з його закінченням.

Не родися багатий,	а нещастя летить.
Щастя біжить,	не буде й долі.
Щастя з нещастям	а нещастя повертає.
Як не було талану,	а родись щасливий.
Щастя розум одбирає,	завжди попереду.
Справжнє щастя	кого шукає.
Щастя знає,	на одних санях їздять.

Розкрийте підтекст прислів'їв.

Запам'ятаймо!

Щоб бути щасливим, кожен має знати:

-без чого не може жити;

-для чого жити;

-за що може вмерти.

Відсутність одного з цих складників веде до драми, відсутність двох - до трагедії.

Дуже особисте.

Яке життя для себе вважаєш щасливим? Вибери його ознаку.

Активне, бурхливе, веселе, вільне, духовне, змістовне, культурне, насичене подіями, цілеспрямоване, безжурне, сповнене випробувань, безтурботне, пишне, сите, тихе, спокійне, аскетичне, неспокійне, усамітнене, скромне, чесне.

Обґрунтуй свій вибір. Чи багато ознак обрав?

Поміркуймо.

Чи багато треба людині, щоб почуватися щасливою?

Щастя

- *Знайшов! Щастя знайшов! Глянь, мамо, яка гарна п'ятірочка!*

Біжить хлоп'я через подвір'я, поспішає якнайшвидше показати п'ятипелюсткове "щастячко", знайдене на квітучій бузковій гілці. І стільки тієї радості в голосі хлоп'яти.

- *Знайшов!..*

Як, можливо, було і в його прадіда сто років тому.

Як, можливо, буде і в його правнука через сто років.

Для щастя іноді небагато треба (В.Сенцовський).

У чому переконує розповідь?

Тема „Що таке честь та гідність”

1. Прочитайте й прокоментуйте текст. Зробіть висновок.

Кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших дитячих закладах мають забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі та гідності дитини (Стаття 10 Закону України "Про охорону дитинства").

Обмінюймося думками.

(?) За що я поважаю своїх рідних та друзів і за що, на мою думку, можна поважати мене.

2. Закінчіть речення словами чесно, нечесно, гідно, негідно.

Не говорити правду - це...

Не кривдити менших і слабших - це...

Не брати того, що тобі не належить, - це...

Не виконати домашнє завдання - це...

Не допомогти батькам у домашній роботі - це...

Не пояснити товаришеві завдання - це...

Не реагувати на зауваження вчителя - це...

Не помічати неповаги до людини - це...

Не помічати старших, які стоять біля тебе в міському транспорті, коли ти сидиш біля вікна, зачарований міським пейзажем, - це...

Не вміти терпляче вислуховувати тих, із ким розмовляєш, - це...

Тема „Що таке совість”

Творча робота. Поміркуйте над ситуацією і закінчіть розповідь.

Іринка з мамою в садочку збирає у кошик груші. їй не дуже хочеться нахилитися, підбирати дрібненькі грушки. Мамі не подобається, як дівчинка працює, тож вона каже: "Прислухайся до себе, чи тобі ніхто не докоряє за таку роботу?" Іринка...

Чи стало дівчинці соромно? Чи заговорила в ній совість?

Чи потрапляли ви в таку ситуацію?

Вчить народний досвід.

Від своєї совісті не втечеш.

Де совість, там і любов.

Догоджай не людям, а совісті своїй.

Совість гризе без зубів.

Очі - міра, рука - віра, совість - порука.

Розкрити підтекст народних примовок.

Тема „Дружба”

Мотивація навчальної діяльності учнів. Чимало учнів нашого класу виявляють довір'я друзям. Справді, разом із природними потребами (повітря, їжа, вода, житло...) в кожній людини існує ще одна життєва необхідність -

бажання мати друзів. Недаремно в народі кажуть: "Людина без друга - що їжа без солі". З другом завжди цікаво, бо є спільні інтереси, йому можна довірити свої думки, поділитися переживаннями. Тож тема уроку дуже актуальна: поведемо мову про важливість дружби і вміння дружити, з'ясуємо, які умови є необхідними для дружніх стосунків, за що ми цінуємо своїх друзів.

◆ Доповніть висловлювання на тему "Родинне коло".

Якщо когось постійно висміювати, то він...

Якщо когось постійно соромити, то він...

Якщо когось постійно підтримувати, то він...

Якщо чийсь вчинки постійно схвалювати, то він...

Якщо людина живе в умовах справедливості, взаємної довіри, то вона...

Довідка. Навчитися почувати постійну провину; навчитися зневажати себе; навчитися впевненості в собі, навчитися бути справедливою; навчитися самоповаги.

◆ Записати на листівці відповідь на запитання:

"Кому ти найчастіше довіряєш свої думки, переживання?"

Діалогічне спілкування. Міркуймо разом.

Формуванню справжніх товариських взаємин між однокласниками у колективі заважає:

- Зосередженість на собі, невміння вислухати думку інших.

Пригадайте пережиті почуття в ситуації, коли співрозмовник ігнорував вашу позицію.

- Відсутність лідера.

До яких наслідків у колективі може призвести відсутність справжнього лідера?

- Конфлікти між учнями.

Назвіть типові причини конфліктів у вашому класі.

- Невміння стримувати емоції.

Що можна порадити учням, які не контролюють своїх емоцій?

- Заздрість.

Чому заздрість часто називають рушійною силою негативних учинків людини ?

- Відсутність ініціативи та спільних колективних справ.

Дайте пропозиції щодо розвитку ініціативи учнів вашого класу.

- Бажання ствердитися, зневажаючи інших.

Як ставляться до тих однокласників, які займають таку позицію?

Висновок. Перший крок до формування дружніх стосунків у колективі - це бажання кожного учня проаналізувати свої емоції, характер своїх взаємин з іншими.

Застосовуйте "золоте" правило моралі: прагніть зрозуміти свого однокласника, подивіться на нього очима інших, поставте себе на його місце.

Щоб розуміли тебе, намагайся зрозуміти іншого! У народі кажуть: "Щастя - це коли тебе розуміють".

Тема „Якими є моральні норми і правила співжиття у людському суспільстві”

◆ Письмово змоделювати правильну поведінку в окреслених ситуаціях.

1. Тебе з товаришем пригостили смачними тістечками. Та ось на тарілці залишилося одне...

2. Твій товариш за столом мимохіть пролив компот...

3. У тебе велика радість. Збуджений і щасливий, ти влітаєш у кімнату, щоб про це розповісти бабусі, й бачиш, що вона відпочиває...

4. Тобі хочеться поділитися радістю з товаришем, але ти помічаєш, що він чимось засмучений...

Тема „Моральні норми в культурі українського народу”

Тема „Що означає додержувати норм етикету в повсякденному житті”

Формування морально-етичних умінь та навичок.

Які з перелічених ознак поведінки людини в спілкуванні характеризують гарні манери, а які - погані? Згрупуйте відповідно їх і запишіть у таблицю:

Гарні манери	Погані манери

Стриманість; уміння слухати співрозмовника; надмірна жестикуляція; уміння виявляти зацікавленість у розмові; нестриманість у висловлюваннях; грубість; відверта недоорозичливість; урівноваженість; зневажання думки та інтересів інших; мажорний тон спілкування; невміння стримати роздратування; брутальність у висловлюваннях; вживання різних образливих прізвиськ; щирість; доброзичливість.

Гра "Як відреагувати?".

Змодельуйте ситуації спілкування, використовуючи подані репліки. Знайдіть тактовні відповіді на них.

"Зачекайте, послухайте нарешті мене!" "Хочеш, я розповім, що про тебе кажуть у нашому класі?"

"Як, ти цього не знаєш? Це повинна знати кожна освічена людина!"

"Ти що, зовсім тупий? Не можеш елементарного запам'ятати!"

Тема „Як звертатися до людей. Як вибачитися і пробачити. Як чемно відмовитися чи погодитися. Як висловлювати вдячність

Робота в групах. Змодельуйте письмово ситуації, використавши найтипівіші фрази пошаної лексики.

С л о в а - з в е р т а н н я для 1-ї групи.

Вибачте, можна запитати; дозвольте звернутися, чи не були б Ви такі ласкаві; щиро пробачте.

С л о в а - в і т а н н я для 2-ї групи.

Добрий ранок, добрий день, добридень, добрий вечір, здрастуйте, вітаю, привіт, радий Вас бачити.

С л о в а - п р о щ а н н я для 3-ї групи.

До побачення, всього найкращого, будьте здорові, прощайте, всього Вам доброго, добраніч, до зустрічі.

◆ Які форми можна використати у спілкуванні з незнайомими, а які - тільки з друзями та близькими людьми?

• Визначте, які із запропонованих груп слів вживаються у ситуаціях: а) вибачення; б) пробачення; в) відмови; г) згоди; г) вдячності.

1. Дякую, але я сьогодні маю справи; спасибі, але наступним разом; вибачте, на жаль, я не зможу цього зробити.

2. Не переживайте, нічого страшного не сталося; пробачте і мені; заспокойтеся, усе гаразд.

3. Простіть; вибачте; не гнівайтесь; прошу вибачення; не сердьтєся; перепрошую, я ненавмисне.

4. Спасибі; дякую; щиро дякую; безмежно вдячний;

Ви мені дуже допомогли; чим я можу допомогти Вам; моя вдячність не має меж.

5. Я із задоволенням приймаю твою пропозицію; мені приємно, що я теж можу бути корисним.

Вчить народний досвід. Складіть діалог, який завершувався б одним із поданих прислів'їв.

Добре слово краще, ніж гроші.

Добрим словом мур проб'єш, а з лихим і в двері не ввійдеш.

Ласкаве слово - що весняний день.

Лагідні слова роблять приятелів, а гострі слова - затятих ворогів.

Щире слово, добре діло душу й серце обіграло.

Нами також розроблений Тематичний словник, який містить лексику до 5 морально-етичних тем (Чесність і правдивість; увічливість і чемність; щедрість і доброта; скромність; дружба і товаришування) і який можна використати на уроках української мови (Див.: Додаток Б).

У ході дослідження з'ясовано, що робота буде більш ефективною, якщо її проводити не лише на спеціальних уроках з розвитку зв'язного мовлення, «Лексикології», а й під час вивчення іншого лінгвістичного матеріалу.

Можна передбачити, що систематична і цілеспрямована робота, спрямована на збагачення мовлення учнів мовними засобами морально-етичного змісту сприятиме формуванню необхідних умінь і навичок молодших школярів, допоможе досягнути виразності, оригінальності мови, їхнього мовлення.

2.2. Методика роботи із фразеологізмами як засобом формування моральних якостей молодших школярів

Розроблені для експериментальної методики вправи орієнтують на розширення теоретичних відомостей і формування практичних умінь, що пов'язує воедино два аспекти в навчанні української мови – мовну теорію і розвиток мовлення.

Під час ознайомлення учнів з фразеологізмами насамперед звертаємо увагу на те, що значення фразеологізму не складається зі значення окремих слів, що його утворюють; він не ділиться, як вільне словосполучення, на складові частини без утрати значення; за значенням і вживанням співвідносний зі словом, може бути синонімом і антонімом до окремих слів; має яскраве стилістичне забарвлення; надає мовленню образного, виразного, емоційного забарвлення.

Наш підхід до організації роботи з фразеологізмами як засіб засобом формування моральних якостей молодших школярів базується на розумінні того, що засвоєння фразеологічних понять учнями початкових класів відбувається в основному під час виконання вправ розпізнавального (аналітичного) характеру, розрахованих на спостереження за вживанням і значенням окремих фразеологізмів у готових реченнях і текстах; перетворювальних (трансформаційних) вправ, пов'язаних з переробкою фразеологічного матеріалу; конструктивних (творчих) вправ, що націлені на конструювання речень з потрібним стійким сполученням слів, розповідей за

опорними фразеологізмами, монологічних висловлювань комунікативного спрямування, побудову діалогів.

Вибір нами для роботи на уроках української мови тематичної групи фразеологізмів, що репрезентують вербальні й невербальні ситуації спілкування, обумовлений можливостями програми. Формування, розвиток навичок в усіх видах мовленнєвої діяльності є головною метою початкового навчання.

У практиці роботи з фразеологізмами на уроках української мови виникає потреба вийти за межі рекомендованих підручником вправ і звернутися до текстових матеріалів актуального змісту, розміщених у етнографічних дослідженнях, у творах художньої літератури, у працях з культури спілкування, етикету мовленнєвої поведінки. Подібні матеріали можуть бути використані на уроках читання як додаткові тексти, на уроках української мови при виконанні творчих завдань з конструювання власних текстів за зразком, на уроках художньої праці як матеріал, що забезпечує цілісне сприймання учнями сучасного культурного простору України, на уроках з громадянської освіти як матеріал, що дозволяє моделювати культурно-рольові стандарти поведінки в різних ситуаціях спілкування.

Особливістю багатьох фразеологізмів є характеристика дій, вчинків людини. Учні мають зрозуміти значення фразеологізму з контексту, щоб користуватися стійкими сполученнями слів у спілкуванні щодо реалізації “емотивної функції мовлення – емоційно-оцінних характеристик за допомогою стилістично-маркованих одиниць” [71, с.125]. З цією метою пропонуємо учням тексти такого типу:

Контекст 1. Прочитайте текст. Знайдіть слова, що характеризують поведінку лиса? Що порадив пес лисові? Як ви зрозуміли значення фразеологізму *ні стида ні сорому немає*? Які вчинки людини можуть свідчити про те, що у неї немає ні стида ні сорому? Як ви розумієте вираз *жити без хитроців*? Доповніть речення: Жити без хитроців – це ...

Хитрун

Скаржився лис псові:

– Не маю товариша, свате! Всі мене цураються, хоч я і рад з кожним і серцем ділитись. Така моя доля лукава!

– Не доля, а злая твоя воля, – відповів пес. Ні стида , ні сорому не маєш, недостойно, безсоромно себе ведеш: обманюєш, крадеш, ображаєш, хитруєш.

А жив би без хитрощів, чесно, відверто, прямо, то й дружили б з тобою.

Особливу увагу звертаємо й на те, що контексти повинні відповідати принципу виховуючого навчання. Вважаємо, що у початкових класах доцільно вводити в контекст слова, що вказують на семантику фразеологізму, уточнюють його емоційно-експресивне забарвлення. У наведеному контексті – це “недостойний, безсоромно”; “чесно, відверто, прямо”.

Контекст повинен сприяти самостійному усвідомленню значення фразеологізму при його первинному пред’явленні. Введення фразеологізму в контекст дає можливість учням самостійно визначити його значення, формує сприйняття стійкого сполучення слів як складного структурного цілого.

Контекст 2. Прочитайте текст “Хліб на столі”. Випишіть стійкі сполучення слів, які містять слово хліб. Як ви зрозуміли їх значення? Які традиції українського народу знайшли відображення у цих стійких сполученнях слів?

Хліб на столі

За всіх часів, в усіх народів було найбільшою святістю, коли лежав на столі хліб. Його присутність продовжувала родовід. Коли ж він зникав, то неодмінно приходило лихо. Хліб був мірилом життя, визначав людські статки, повсякденну культуру. Не поважали тих, хто даремно хліб переводив, але з пошаною ставились до тих, хто недаром хліб їв. Будь-яке свято чи обряд не обходились без паляниці. Дорогих гостей зустрічали хлібом-сіллю, зайшовши до хати, традиційно віталися: “Хліб та сіль Вам у хату”. Сусіди підтримували дружні стосунки - хліб-сіль водили. Засуджували людей невдячних, тих, хто хліб-сіль забував.

Введення фразеологізму в контекст дає можливість учням краще

зрозуміти конотацію фразеологізмів, сферу їх уживання. Фразеологізми, що асоціюються з конкретною ситуацією, контекстом, краще запам'ятовуються. Вивчення сфери вживання фразеологізму на конкретних прикладах сприяє виробленню навички застосування їх в аналогічних мовленнєвих ситуаціях.

Контекст 3. Прочитайте текст. Випишіть фразеологізми – урочисту форму привітання, яку висловлює той, хто входить у приміщення. Використавши текст, поясніть, чому саме така форма привітання стала традиційною в українців? Як ви вважаєте, чи можна так привітатися сьогодні?

Відроджуємо традиції

Рідна хата! Оспівана в піснях, оповита легендами та переказами, вона буде завжди символом добра і надії, її незгасний вогник світитиметься теплом маминої любові, вірою в доброту, високу людяність, довічною сподіванкою на чисте небо над нами і світанкову тишу. Вітчизни без української хати не було й не може бути. Батьківщина починається з рідного порога, а отже – з батьківської домівки. З сивої давнини прийшло до нас привітання: “Мир сьому дому! Мир вашій хаті!”.

Використовуючи контекст як засіб семантизації фразеологізмів, враховуємо і місце розташування фразеологізму. Вважаємо, що краще засвоюються фразеологізми, якщо вони введені в середині або у кінці контексту, попередній виклад мотивує значення, вказує на умови використання у мовленні.

Особливу увагу в експериментальному навчанні звертаємо на фразеологізми, що відображають реальні мовленнєві ситуації. Доцільним є введення фразеологізмів у таких випадках у діалог, який сприяє їх оптимальному засвоєнню, забезпечує правильне їх використання.

Контекст 4. Прочитайте в особах вірш Дмитра Білоуса “Поміж добрих людей”. На яку особливість привітання ви звернули увагу?

Випишіть вирази-привітання і відповіді на них. У яких ситуаціях доречно використовувати таку форму привітання, а у яких ні?

Поміж добрих людей

*Чи ви звертали увагу на це –
на Україні то явище примітне:*

*Мати каже сусідові на межі,
щоб засвітився на добрім*

слові:

вітаються люди й сказати слівце – *Здорові були та Боже вам*
поможі!

прагнуть якесь привітне? – *Спасибі. Будьте і ви*
здорові!..

Для адекватної семантизації фразеологізмів вводимо їх у різні контексти, щоб учні правильно усвідомили значення стійкого сполучення слів. Практика довела, що контекст забезпечує точність розуміння значення фразеологізму тоді, коли контекст достатній, прозорий і однозначний, демонструє фразеологізм у фразі, у мовленні, розвиває здогадку, допомагає встановленню асоціацій між стійким словосполученням і словами. В експерименті ми вважали контекст важливим засобом семантизації фразеологізмів, але при цьому не відмовлялися від роботи над ізольованою фразеологічною одиницею. Фразеологічне значення стійкого сполучення слів може проявлятися у вузькій сфері семантичних відношень, знаходитися у тісній залежності від мінімального контексту.

Контекст 5. 1. Підкресліть у реченні фразеологізми і з'ясуйте їх значення.

Уже в рік українці починали вчити дитину давати чолом: вітаючись із старшими, низько вклонялися і цілувати руку.

2. Відтворіть ситуацію, в якій можна використати такі вислови: 1) скажіть, *будь ласка,..*; 2) поясніть, *будь ласка,..* 3) допоможіть, *будь ласка,..*

3. Знайдіть серед поданих фразеологізмів нейтральні вітання: *Доброго ранку! Салют! Добрий вечір! Вечір добрий! Добри вечір! Скільки літ, скільки зим!*

4. Знайдіть серед поданих фразеологізмів вислови подяки, які використаєте в урочистих умовах: *Красно дякую! Велике спасибі! Щиро дякую! Спасибі!*

Особливу увагу приділяємо завданням, що вимагають крізь мову персонажа проникнути в його характер, а також вправам, що містять рекомендації використати фразеологізми щодо характеристики культури

поведінки героя з урахуванням ситуації спілкування, визначити своє ставлення і ставлення автора до них. Подаємо зразок вправи даного типу.

Завдання 1. Фразеологізмами української мови засуджувалася поведінка людей, які вешталися без діла, байдикували, марно витрачали час, розглядали все навколо із зайвою цікавістю. Прочитайте та запам'ятайте фразеологізми зі значенням “вештатися без діла, байдикувати”, “марно витрачати час”, “розглядати все навколо із зайвою цікавістю”. Спробуйте пояснити, чому ми так говоримо.

Фразеологізм	Значення фразеологізму
1. Ганяти ворон 2. Ганяти вітер по вулицях	<i>Вештатися без діла, байдикувати</i>
1. Решетом у воді зірки ловити 2. Точити лясц	<i>Марно витрачати час</i>
1. Купувати витрішки 2. Ловити вітрів	<i>Розглядати все навколо із зайвою цікавістю</i>

Відшукайте ці фразеологізми у народному оповіданні “Сміховина”. Прочитайте оповідання в особах, інтонацією виділіть фразеологізми.

Сміховина

Послав батько старшого сина огірки на бащтані обполювать. Прийшов туди й менший син, та обидва тиняються без діла, дурня валяють, лясц точать, руками розмахують. Надходить батько: побачив, що сини без діла базікають, байдики б'ють, ворон лічать, та й гукнув:

– Що се ви тут робите?

Старший син одказує:

– Нічого.

А менший не дочув і каже:

– Та я прийшов йому допомагати.

Засміявся батько й сказав:

– Добрі робітники! Один баглаї б'є, а другий йому помага байдики бити та ханьки м'яти! А хіба ж руки на те, щоб ними дурно теліпати?

Чи можна вважати вихованою людину, що ганяє вітер по вулицях, ловить зівак?

Які ще фразеологізми, не наведені в таблиці, вживаються в оповіданні в значенні “нічого не робити”, “марно витрачати час”? Допишіть їх у таблицю.

Прочитайте вірш Грицька Бойка та відшукайте захований у ньому фразеологізм зі значенням “розглядати все навколо із зайвою цікавістю”, “бути неуважним”. Запишіть його у таблицю.

Гава

Кіт облизується ласо:

Гава в дзьобі держить м'ясо.

Ось поклала біля себе,

А коту того і треба.

Подивилась гава вбік -

Кіт за м'ясо та й утік.

А малятам смішно стало:

Гава гаву упіймала!

Особливу увагу приділяємо вправам творчого характеру за класифікацією Ф.І.Буслаєва [40, с.121]: 1) дається зміст і форма (переказ тексту, що містить фразеологізми; відповідь на запитання з використанням фразеологізмів); 2) дається зміст, знайти форму (переклад фразеологізмів з використанням двомовного фразеологічного словничка; твір за картинкою-ілюстрацією фразеологізму); 3) дається форма, знайти зміст (скласти казку з використанням запропонованого фразеологізму – формули мовленнєвого етикету); 4) не дається ні змісту, ні форми; знайти перше і друге (скласти речення з фразеологізмом, доповнити речення фразеологізмом; твір-мініатюра за фразеологізмом).

Завдання 2. Прочитайте запропоновані ситуації “Будь вдячним за добро” і варіанти відповідей на них. Як би вчинили ви? Обґрунтуйте свою відповідь. Подякуйте умовному співбесіднику.

Ситуація 1. *Після обіду, що, як завжди, вам приготувала мама, ви встанете зі словами:*

1) у смак з їв пирога, а суп не сподобався;

2) а що буде на вечерю?

3) щиро дякую, мамо!

4) велике спасибі.

Ситуація 2. Вас пригостили вечерею у вашого товариша. Вставши після вечері з-за столу, ви подякували йому за гостинність.

Товариш відповів:

- 1) давно не бачив, щоб ти їв з таким смаком; 3) прошу!
2) ти так трощив, аж поза вухами лящало; 4) будь ласка.

Результати виконання вправ такого типу свідчать, що довільне запам'ятовування стає продуктивним тоді, коли запам'ятовуваний матеріал стає змістом активної діяльності учнів. Виконуючи логічні вправи, учні навчаються елементарної класифікації стійких сполучень слів тематичної групи “*ввічливість*”, набувають умінь порівнювати предмети і явища, використовуючи фразеологізми, що характеризують етикет характеру, етикет поведінки, манеру ведення розмови, а також встановлювати на основі порівняння схожість і різницю між ними, враховуючи умови спілкування.

Логічні вправи навчають дітей складати елементарні логічні визначення, правильно співвідносити поняття, наприклад: “Доброго ранку!” – це форма привітання вранці; “Щасливої дороги!” – це форма прощання з тими, хто від’їжджає.

Завдання 3. Запишіть у зошити стійкі сполучення слів. У яких ситуаціях спілкування ми їх використовуємо? Чим відрізняються сполучення одного стовпчика від іншого? Що їх об’єднує?

Йди здоров!

Дай Боже здоров’я!

Щастя доле!

Хай Вам щастить!

Не поминай лихом!

Ховай Боже!

Формуванню у школярів допитливості, кмітливості, уміння досліджувати, аналізувати, порівнювати, творчо використовувати набуті знання сприяють вправи, які виконуються учнями самостійно: спробувати здогадатися, припустити, передбачити; відшукати в різних джерелах потрібну інформацію; розглянути, порівняти, сказати; знайти спільне і відмінне; визначити головні ознаки; дати відповідь на запитання; придумати речення, розповідь. Учень, зіткнувшись з незнайомим завданням, міркує і

шукає виходу, робить самостійні відкриття.

Подаємо зразки таких вправ.

Завдання 1. Встановити відповідність → між стійким сполученням слів – усталеною формою прощання та їх значенням . Побудуйте визначення.

• Форма прощання з побажанням здоров'я	• <i>Йди здоров!</i>
• Форма прощання з побажанням успіхів	• <i>Йди з миром!</i>
• Форма прощання з вибаченням провини	• <i>Щасливої дороги!</i>

Завдання 2. Прочитайте уважно оповідання “По щирості”. Підготуйте переказ оповідання. Слово *хитрий* замініть близьким за значенням фразеологізмом.

По щирості

Один батько прийшов з міста, дає своєму синові медяник та й каже: “На, Васильку, та поділися з Петриком по щирості!”

“А то як діляться по щирості?” – питає Василько.

Батько каже: “Отак, синку, – як переломити медяник, то даси більшу половину Петрикові, а собі меншу. Се зветься по щирості”.

“То дайте Петрикові медяник, – хай він ділить по щирості!” – каже хитрий Василько.

Дайте відповіді на запитання:

1. Поясніть значення вислову **поділитися по щирості** словами з тексту.

2. Прочитайте фразеологізми. Чи можна назвати Василька **широкою душою**, **людиною**, **що живе без хитроців**, **ділиться останнім** із близькими, друзями?

Прочитайте довідку: **широка душа** → хтось наділений чуйністю, щедрою, щирою вдачею; **без хитроців** → чесно, відверто, прямо; **ділитися останнім** → виявляти доброту, людяність у ставленні до інших.

3. Про хитру людину, яка думає тільки про власні інтереси, говорять – **собі на умі**. Чи можна сказати, що хитрий Василько – **хлопчик собі на умі**?

4. **Бути собі на умі** – це добре чи погано?

5. Чи хотіли б ви мати друга **собі на умі**?

6. Прочитайте народне оповідання “Два брати” і порівняйте з оповіданням “По щирості”.

Два брати

Колись жили два брати, обидва жонаті, ділили горе і радість. Після смерті батька вони ділили хліб-сіль, сіяли сумісно, а хазяйство нарізно було.

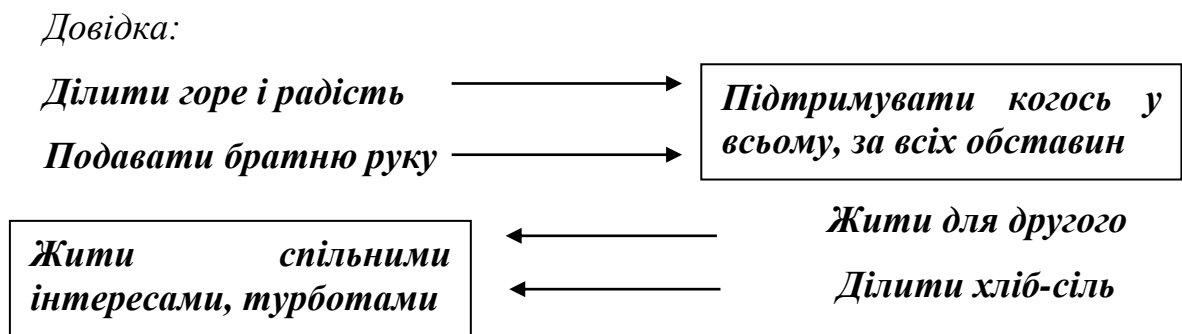
Посіяли вони хліб. Хліб поспів, вони його скосили, зvezли й поділили рівно на кожного брата. Прийшла ніч. Не спить старшому братові, й дума він: “У брата сім’я велика, йому на дітей багато хліба треба. Піду зараз доложу йому з свого хліба так, щоб він і не знав”. І пішов, і так зробив. А менший брат прокинувся уночі і теж почав думати. І спало йому на думку: “Ми з дружиною обоє молоді, при здоров’ї, і діти на поміч ростуть, – є кому робити; а брат один з дружиною і кволіший од мене: треба йому хліба од себе докласти!” Так і зробив.

Уранці дивляться брати: обидві частини рівні. Здивувалися, а нічого один одному не сказали. І так багато ночей вони один одному хліб носили, аж поки не зустрілись. Тоді дізналися брати, чого у них хліба усе рівно було. І так усе життя вони по-братерському жили, один одному у всьому пособляючи, підтримуючи у скрутний час, подавали братню руку.

Дайте відповіді на запитання:

1. Чи можна сказати, що брати поділили хліб по щирості? Вашу думку проілюструйте текстом оповідання.

2. Використовуючи виділені в тексті фразеологізми, поясніть, чому брати змогли поділити хліб по щирості?

3. Чи можна братів, на відміну від Василька, вважати людьми з широкою душею, що живуть без хитрощів?

4. Чому брати переносили хліб уночі, приховуючи один від одного свої дії?

- Перекажіть оповідання, використовуючи фразеологізми.
- Запишіть речення, які розповідають, за якими моральними законами жили брати; використайте фразеологізми.

Вивчаючи частини мови як лексико-граматичні групи, учні початкових класів збагачують своє мовлення новими граматичними термінами і поширюють словник назвами предметів, дій, ознак, використовують ці слова як матеріал до граматичних вправ. Фразеологізми, що мають структуру словосполучення, класифікуються в залежності від того, до якої частини мови належать стрижневе слово і залежні від нього слова. Морфологічні ознаки фразеологічних одиниць зумовлюють і форми роботи з ними при вивченні частин мови в початкових класах: 1) зіставлення фразеологізму зі словом, що належить до певної частини мови; 2) добір фразеологізмів за словом певної частини мови; 3) спостереження над різними формами компонентів у фразеологізмі; 4) конструювання речень із фразеологізмами різних граматичних структур; 5) включення в творчі роботи фразеологізмів, що є доречним на будь-якому етапі вивчення частин мови [71,с.56].

Подаємо зразки завдань, які були запропоновані учням у процесі вивчення частин мови.

Тема “Іменник” (культура спілкування: характер, поведінка, мовлення).

- **Завдання 1.** Укажіть у потрібній графі таблиці, які фразеологізми містять назви рослин, а які назви тварин. У якому значенні вживаються ці вирази? Спробуйте пояснити їх походження.

Фразеологізм	Містить назву	
	Тварини	Рослини
Як кішка з собакою жити	+	
Як риба з водою жити		
Вскочити у мак		
Як об стінку горохом кидати		
Ворон лічити		

Зверніть увагу !

Ці фразеологізми мають значення: ледарювати; постійно ворогувати; не реагувати на зауваження; жити дружно; неолодно щось зробити.

- У яких фразеологізмах засуджуються вади поведінки? Які? Як ви вважаєте, чи завважає подібна поведінка спілкуванню? У відповідь введіть фразеологізми щодо оцінки негативної поведінки людини.

- **Завдання 2.** До названого іменника додайте прикметник, щоб утворився фразеологізм із вказаним значенням. Перевірте себе за словником. Подумайте, які народні уявлення знайшли відображення в цих виразах?

Фразеологізм	Значення фразеологізму	Слова для довідки
... око	недоброзичлива людина	гостре, лихе,
... душа	полохлива людина	чорна, заяча,
... голова	запальна людина	чесна, гаряча,
... серце	лагідна людина	гарне, добре

Як ви вважаєте, з якою людиною приємно спілкуватися, а з якою

неприємно? У відповіді використайте потрібний для оцінки рис характеру фразеологізм.

Тема “Дієслово” (культура спілкування: етикетна ситуація, жести, атрибути спілкування, культура слухання і мовчання).

- **Завдання 1.** Доберіть до поданих фразеологізмів дієслова, з якими вони вживаються: *від щирого серця; з відкритим серцем; з миром; щасливої дороги.*

Слова для довідки: зустрічати; зоставайся; іди; ідіть; вітати; бажати. З якими етикетними ситуаціями спілкування вони зв'язані (підкреслити потрібне): побажання, прощання, привітання, поздоровлення, заприсягання, вибачення. Доберіть за словником етикетні вирази, які ви використаєте у запропонованій ситуації; підкресліть дієслова.

- **Завдання 2.** Підкресліть дієслова у фразеологізмах. До яких випадків у житті їх можна застосувати. З якими народними традиціями вони зв'язані? Які атрибути (предмети) спілкування вказують на ситуацію спілкування?

Вернутися з рушниками; виводити на чисту воду; виходити сухим з води; водити хліб-сіль; давати гарбуза; класти поклін; розводити на бобах.

- **Завдання 3.** Подумайте, яке дієслово вказує на те, що людина слухає з інтересом: *слухати, послухати, заслухатися, прислухбтися, прослухати?*

Які фразеологізми вказують на те, що людина слухає уважно, зацікавлено, а які на те, що неуважно? Запишіть їх у 2 стовпчики.

Обернутися на слух; в одне вухо впускати, а в друге випускати; пропускати повз слух; ловити кожне слово; обома вухами слухати.

Як потрібно слухати, щоб добре зрозуміти співбесідника? Що дозволяє зрозуміти, чи уважно вас слухає той, до кого ви звертаєтесь? Що відчуває людина, якщо її не слухають? Яку роль відіграє слухання у спілкуванні?

• **Завдання 4.** Навчаймося культури мовлення. Пам'ятаймо, що краще мудро мовчати, ніж даремно базікати! У яких ситуаціях мовчання – ознака невихованості? Доберіть дієслова-синоніми до поданих фразеологізмів.

справляти німоту → ← *ні пари з рота*

зшити вуста → ← *ні пари з вуст*

Лексико-граматичні вправи активізують діяльність учнів, збагачують їхній активний фразеологічний запас, виховують увагу до стійкого сполучення слів, його значення і вживання, розвивають логічне мислення. Зміст вправ дає широкі можливості для формування навичок культури спілкування на уроках української мови з урахуванням міжпредметних зв'язків. Учням початкових класів властиві наслідування та підвищене навіювання, які як позитивно, так і негативно впливають на засвоєння норм і правил культури спілкування. Через недостатній розвиток самосвідомості, невеликий життєвий досвід діти можуть наслідувати небажані форми як вербального, так і невербального спілкування. Широке впровадження у практику навчання української мови в початкових класах комплексних вправ, які є засобом формування моральних якостей молодших школярів на основі роботи з фразеологізмами і текстом, дозволяє формувати в учнів основні поняття етикету мовленнєвої і немовленнєвої поведінки, закріпити їх у створюваних і уявлюваних ситуаціях, збагатити мовлення учнів фразеологізмами, що репрезентують вербальне і невербальне спілкування, стійкими сполученнями слів, що містять оцінку рис характеру, етикету поведінки.

Експериментальна система вправ має перевагу над звичайними навчальними вправами: ситуація мовленнєвого спілкування сприяє усвідомленню основних граматичних понять, а вирішення граматичного завдання стимулює мовленнєву творчість; такий тип вправ не вимагає використання додаткового часу для реалізації комунікативно-мовленнєвих

завдань; подібні вправи можна використовувати на всіх уроках незалежно від теми та етапу вивчення матеріалу.

2.3. Аналіз та результати дослідження

Серед основоположних завдань сучасної освіти провідне місце належить етичному вихованню особистості молодшого школяра, її моральній культурі. Учень початкової школи має засвоїти знання про моральні взаємини та соціальні норми в суспільстві, набути навичок культури міжособистісних стосунків та знань про шляхи їх гармонізації, засвоїти істину про самоцінність кожної людини.

Актуальними для молодшого школяра стають знання про моральні цінності й основні духовні постулати, поняття свободи й відповідальності, честі та совісті, правила етикету в суспільстві. Молодий громадянин на порозі своєї зрілості має навчитися визначати життєві цінності й орієнтири, аналізувати власний досвід ефективного спілкування, керуватися в поведінці моральними нормами та цінностями, розрізняти моральність і аморальність, додержуватися правил етикету, виявляти дружелюбність, ввічливість, повагу та чужність до інших, толерантність і милосердя, здійснювати вибір у складних життєвих ситуаціях, орієнтуватися на моральні цінності.

Для перевірки ефективності розробленої методики формування формування моральних якостей молодших школярів на уроках української мови у 4-х класах (4-А – експериментальний та 4-Б – контрольний) Комунального закладу загальної середньої освіти «Луцький ліцей № 5 Луцької міської ради» проведено педагогічний констатувальний експеримент. Експериментальний і контрольний класи добиралися з приблизно однаковим рівнем мовленнєвої підготовки. У контрольному класі навчання здійснювалося за чинною програмою, а в експериментальному – за розробленою нами методикою. Учні експериментального і контрольного класів працювали за однаковими підручниками, тематично-календарними планами, мали приблизно однаковий рівень навчальних досягнень.

Контрольні зрізи в кінці кожного етапу експериментального навчання, а також діагностичні (проміжні) після вивчення окремих тем проводились і в експериментальному, і в контрольному класах при однакових умовах і

вимогах, із дотриманням однакових критеріїв оцінювання досягнень учнів. Для визначення об'єктивності оцінки результатів експерименту учні експериментального і контрольного класів під час зрізів були в однакових умовах.

Результати констатувального зрізу дозволили визначити три рівні моральних якостей молодших школярів: високий, середній і низький.

До високого рівня прояву моральних якостей належать учні початкової школи, які усвідомлюють зміст окремих моральних понять та свої переживання, відчувають і розуміють емоційний стан інших людей, знають способи впливу, крім того, самостійно здійснюють його як до «близьких», так і до «далеких» людей без усякого роду заохочень.

Середній рівень прояву моральних якостей притаманний молодшим школярам з певним обсягом знань про зміст окремих моральних понять, однак із недостатнім їх усвідомленням. Дана група дітей розуміє «чужі» почуття, але самостійно здійснює підтримку частіше близьких людей, а всіх інших – залежно від власного настрою, бажання або ж через умови заохочення.

До низького рівня прояву моральних якостей належать учні з обмеженим обсягом знань та уявлень про мораль та моральну поведінку. Емоційна чутливість їх зорієнтована на власні переживання, їм притаманні короткочасні емоційні відгуки на біль та горе інших, епізодичне включення до акцій доброчинності та милосердя.

Діагностичні зрізи дозволили виявити, що на початок експерименту високий рівень моральних якостей становить у КК – 5,8% учнів, у ЕК- 4,1%; середній – у КК – 21,1%, в ЕК – 20,4%; низький – у КК -73,1 %, в ЕК – 75, 5%.

Аналіз результатів констатувального зрізу дав змогу зробити такі висновки про стан досліджуваної проблеми в практичній діяльності учнів та вчителів:

- рівень сформованості морально-етичної свідомості учнів, де проходив

констатувальний зріз, досить низький;

- учні виявляють значний інтерес до цієї проблеми;
- знання учнів про традиції залежать від вміння вчителя зацікавити їх цим аспектом роботи на уроці;

- учні не завжди можуть відшукати моральні норми в художньому творі, пояснити їх зміст та пов'язати з сучасністю.

Ознайомившись із досвідом роботи вчителів, можна зробити висновок про те, що:

- недостатня кількість національних підручників, посібників, хрестоматійної, довідкової, методичної літератури утруднює роботу вчителя;
- на уроках української мови та читання приділяється недостатня увага морально-етичному вихованню учнів;
- значна кількість вчителів має слабку підготовку до цієї роботи.

На формувальному етапі дослідження було розроблено і теоретично обґрунтовано методику формування моральних якостей у дітей молодшого шкільного віку, яка обіймала три взаємопов'язаних етапи: когнітивно-інформаційний, репродуктивно-оцінний і оцінно-творчий.

Метою першого – когнітивно-інформаційного – етапу було збагачення, розширення і уточнення знань щодо морально-етичних норм у суспільстві засобами художньої літератури та фразеологізмів; збагачення та активізація словника дітей лексикою морально-етичної спрямованості. Насамперед визначався змістовий аспект роботи: читання художніх творів морально-етичної спрямованості; бесіди морально-етичного змісту із використання фразеологізмів; розглядання ілюстрацій; введення нових слів (збагачення словника) морально-етичного змісту в межах кожної теми за тематичним словником. Занурення дітей у творчу атмосферу відбувалось шляхом роботи із фразеологізмами морального спрямування.

Для забезпечення ефективності експериментальної роботи на цьому етапі створювались такі педагогічні умови: спрямованість змісту художніх текстів на формування оцінно-етичних якостей у дітей (наявність морально-

етичного потенціалу художнього тексту); тематичне і наскрізне планування використання дидактичного матеріалу морального спрямування у різних видах діяльності; розуміння і усвідомлення дітьми сутності авторської моральної позиції художнього тексту.

Метою другого – репродуктивно-оцінного– етапу було занурення дітей в активну оцінно-етичну діяльність під керівництвом педагога, активізація набутої оцінно-етичної лексики та висловлювань оцінно-етичного змісту. Змістовим аспектом роботи були заняття з читання, заняття з розвитку мовлення. Проводились тематичні етичні бесіди, літературні вікторини оцінного характеру, ігри-драматизації, ігрові мовленнєві ситуації за змістом художніх текстів, розв'язання моральних задач, ігри-діалоги з героями художніх творів. На другому етапі були створені такі педагогічні умови: забезпечення взаємозв'язку навчально-мовленнєвої, художньо-мовленнєвої і театральної-ігрової діяльності щодо відтворення і закріплення дітьми змісту художнього твору; мотивовано-спонукальний та аналітико-оцінний характер висловлювань за змістом художніх текстів та фразеологізмів.

Третій – оцінно-творчий – етап передбачав подальшу активізацію оцінно-творчої діяльності з її творчими проявами на різних уроках та в різних видах діяльності. Змістовим аспектом роботи були уроки з розвитку мовлення; театральної-ігрової діяльності (ігри за сюжетами літературних творів, сюжетно-рольові ігри, інсценування). Широко використовувались мовленнєві вправи, життєві морально-етичні ситуації, складання творчих розповідей морально-етичної спрямованості. Педагогічними умовами виступили: мотивовано-спонукальний та аналітико-оцінний характер висловлювань за змістом діяльності однолітків (поведінка, вчинки); втілення набутого оцінно-етичного досвіду в повсякденне спілкування з однолітками і дорослими.

Із метою з'ясування рівня сформованості умінь скласти діалог за описаною ситуацією з опорою на допоміжні матеріали, умінь дотримуватися правил мовленнєвого етикету, культури спілкування учням

було запропоноване завдання такого типу:

Завдання 1. Прочитайте текст “Умій дякувати...” Прислухайтеся до порад видатного українського педагога В.О.Сухомлинського. Врахувавши ситуації, запропоновані автором, попрацюйте у парі з товаришем, розподіливши ролі: я дякую – я вдячний за подяку. Пам’ятайте, той, до кого звернуті слова вдячності, вислухавши їх, повинен сказати слова відповіді. Допоможе вам довідка.

Умій дякувати...

*Умій дякувати старшим за те, що вони **повчають** тебе. Почувши похвалу, дякуй і обіцяй жити по-людському. Почувши **докір, несхвалення** твого вчинку, дякуй за те, що тебе вчать жити по-людському.*

*Умій дякувати вчителеві. Вислухавши слова **похвали**, дякуй за науку. Вислухавши **гіркі, суворі** слова, теж дякуй за науку. І ти будеш людиною.*

***Довідка:** щире спасибі; спасибі за вашу ласку; щиро дякую; спасибі за хліб за сіль; дякую за гостинність; велике спасибі; дозвольте подякувати Вам; дуже вдячний за турботу; прийміть мою найщирішу вдячність; ні за що; спасибі й вам; чим хата має, тим і приймає; чим багаті, тим і раді.*

Порівняння результатів виконання цього завдання свідчить, що виділити тему, мету висловлювання, врахувати обставини мовлення не становило труднощів для учнів як експериментального, так і контрольного класів. А розширити репліку, мотивувати відповідь, використати різні форми подяки та відповіді на подяку четвертокласникам, що навчалися за традиційною методикою, виявилось досить складно, оскільки подібні завдання вони виконували епізодично. Учні ж експериментального класу у результаті багаторазового вправлення у виконанні подібних завдань набули певної навички конструювання побутового діалогу з використанням форм подяки та відповіді на подяку.

Результати аналізу подаємо в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Результати аналізу сформованості в учнів 4-х класів уміння будувати побутовий діалог за поданою ситуацією з опорою на допоміжні матеріали

Класи	Кількість учнів (у %), що:			Кількість учнів (у %), що:		
	врахували ситуацію спілкування			використали з допоміжних матеріалів		
	Повністю	частково	не врахували	1-2 фразеологізми	3-4 фразеологізми	усі фразеологізми
ЕК	93,4	6,6	–	–	5,3	94,7
КК	21,6	60,2	18,2	39	41,3	19,7

Контрольні зрізи, проведені в 4-х класах, мали за мету перевірити багатство фразеологічного словника учнів та вміння вдало використовувати їх у власному мовленні щодо оцінки вад характеру та поведінки, що заважають спілкуванню, порушень правил культури поведінки, характеристики вербального і невербального спілкування засобами фразеології, а також доречного вживання формул мовленнєвого етикету з урахуванням адресата, умов і мети спілкування.

Ми також розробили проблемні ситуації морального змісту, які можна використати для створення монологів і діалогів молодшими школярами (див.Додаток А).

До експериментального завдання добиралися фразеологізми, значення яких легко пояснюється традиціями духовної та матеріальної культури українців.

Із метою перевірки сформованості вміння виділяти головні ознаки об'єктів, як початкового етапу у підготовці учнів до свідомого застосування фразеологізмів у власних оцінних судженнях, було запропоновано такі

завдання:

Завдання 2. Розгляньте таблицю. До графі “Якщо ви вважаєте, що людина така ...” доберіть фразеологізми з графі “Ви скажете, що вона ...”

№ з/п	Якщо ви вважаєте, що людина така:	Ви скажете, що вона ... (підкресліть потрібне)
1.	дратівлива, нестримана, нервова	+ а) вергає громи б) поглядає скося + в) не володіє собою
2.	спокійна, стримана	а) володіє собою б) дивиться приязним оком в) блискає очима
3.	Недоброзичлива	а) дивиться недобрим оком б) скрегоче зубами в) дивиться вовком
4.	Доброзичлива	а) бере себе в руки б) дивиться приязним оком в) відходить серцем
5.	пригнічена, сумна, охмура	а) пече раків б) як у воду опущена в) хмара хмарою
6.	Заздрісна	а) поглядає скося б) дивиться неситим оком в) кусає губи
7.	часто журиться, засмучується, втрачає надію	а) вішає носа б) відходить серцем в) як скупана у мертвій воді
8.	сором'язлива	а) серце з воску б) пече раків в) горить від сорому

Завдання допомогло з'ясувати, як учні вникають у тонкощі значення фразеологізму, як вони спроможні вдало добирати найбільш доречні для кожного конкретного випадку мовні засоби. З'ясувалося, що більше половини школярів контрольного класу не розмежовує лексичних понять *спокійний – доброзичливий, заздрісний – недоброзичливий, засмучений – сором'язливий*, що призвело до неправильного добору фразеологізмів-відповідників: *заздрісний – поглядає скося, сором'язливий – вішає носа, як у воду опущений*.

В експериментальному класі подібних помилок школярі майже не допустили, оскільки виконанню цього завдання передувала систематична

робота над змістом фразеологізмів, передбачена методикою дослідного навчання. Основні помилки, допущені учнями експериментального класу (10,6%), пов'язані з неповним добором фразеологізмів-відповідників: до слова *сором'язливий* не добирається *горить від сорому*, до *дратівливий* – *вергає громи*, до *заздрісний* – *кусає губи*.

Детальні результати виконання цього завдання подаємо в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Результати аналізу сформованості вміння виділяти головні ознаки об'єктів

Класи	Кількість учнів (у %), що:			Допустили помилки:	
	дїбрали до ознаки		не впорались із завданням	1-2	3-4
	усї фразеологізми	Частково			
Експер.	89,4	10,6	–	6,3	4,3
Контр.	18,4	61,4	20,2	23,5	27,4

Чемність, ввічливість – це моральна якість, що характеризує людину, для якої повага до інших стала повсякденною нормою поведінки та звичним способом спілкування. Культура поведінки значною мірою пов'язана з культурою спілкування. Ввічливість чи неввічливість має різні нюанси, відтінки, ступені. Вони визначаються такими словами, як *ввічливо* – *неввічливо*; *поштиво*, *делікатно* – *тихато*, *грубо*, *спесиво*; *просто*, *скромно* – *манїрно*, *церемонно*. Дитина на порозі самостійного життя повинна вміти розрізняти збочення у поведінці людей і відповідно ставитися до них. Пропонуємо учням завдання, яке допомогло з'ясувати сформованість вміння визначати зовнішні ознаки ввічливої та неввічливої поведінки й оцінювати її фразеологізмами, що характеризують манеру спілкування.

Виховуючий вплив українських традицій на моральну поведінку учнів

виявляється в тому, що вони знаходять свою опору і підтвердження у виникненні в людини нових думок про себе і про світ, в новому погляді на себе, в нових поясненнях і інтерпретаціях життя. Про досягнення такого рівня виховуючого впливу традицій можуть свідчити активність і глибина відповідей і питань учнів у процесі засвоєння навчального матеріалу, зацікавленість в обговоренні моральних проблем, бажання обстоювати свою думку, не просто доповнити або виправити товариша, але й аргументувати свої доповнення.

Зіставлення результатів контрольного і експериментального класів засвідчують ефективність розробленої методичної системи морального якостей молодших школярів на уроках української мови із використанням дидактичного матеріалу морального спрямування, що переконує в успішній реалізації завдань дослідження. Складена на основі порівняльних результатів таблиця 2.3. усних відповідей, письмових робіт учнів експериментального та контрольного класів дає змогу зіставити рівні моральної вихованості під час вивчення української мови.

Аналіз результатів дослідження засвідчує, що більшість учнів експериментального і контрольного класів на початку експерименту характеризувалися низьким рівнем сформованості моральних якостей. Так, результати сформованості моральних якостей в учнів 4-х класів засвідчили, що 75,5 % молодших школярів експериментального і 73,1 % учнів контрольного класів мали низький рівень сформованості моральних якостей, відповідно 20,4 % і 21,1 % – середній і лише 4,1 % і 5,8 % молодших школярів мали високий рівень. Наведені дані свідчать про те, що у переважної більшості учнів 4-х класів моральні якості були сформовані на низькому рівні.

Порівняльний аналіз результатів обстежень засвідчує, що в кінці експерименту різниця у показниках сформованості моральних якостей учнів експериментального і контрольного класів стала дуже помітною. Так, кількість учнів експериментального класу, які мали високий рівень

сформованості моральних якостей зростає з 4,1 % до 32,6 %. Показники в контрольному класі були дещо нижчими – із 5,8 % до 9,6 %. Кількість учнів із низьким рівнем сформованості моральних якостей в експериментальному класі зменшилася з 75,5 % до 24,5 %. Показники учнів контрольного класу характеризувалися меншою позитивною динамікою з 73,1 до 65,4 % (табл. 2.3.).

**Порівняльний аналіз рівнів сформованості моральних якостей
учнів 4-х класів**

Класи	Рівні сформованості моральних якостей (у %)					
	Початок експерименту			Кінець експерименту		
	низький %	середній %	високий %	низький %	середній %	високий %
Експериментальний	75,5	20,4	4,1	24,5	42,9	32,6
Контрольний	73,1	21,1	5,8	65,4	25,0	9,6

Аналіз результатів формувального етапу експерименту показав, що в кінці експериментальної роботи в експериментальному класі відбулося значне зменшення кількості учнів з низьким рівнем сформованості моральних якостей та збільшення їх кількості із середнім і високим рівнями.

Порівняльний аналіз результатів педагогічного експерименту засвідчив ефективність застосування запропонованої методики роботи щодо формування моральних якостей учнів 4-х класів у процесі вивчення української мови. Розроблені педагогічні умови, форми і методи сприяли формуванню моральних якостей молодших школярів.

ВИСНОВКИ

Результати здійсненого дослідження дали можливість зробити такі висновки.

1. Схарактеризовано морально-етичні якості як умову морального виховання молодших школярів. Аналіз наукової і методичної літератури з досліджуваної проблеми, анкетування вчителів початкової школи, молодших школярів переконали у недостатній увазі до формування моральних якостей здобувачів початкової освіти на уроках української мови у сучасній шкільній практиці. Розгляд науково-методичних джерел підтвердив, що питання моралі, морального виховання розглядалися вченими, проте система роботи щодо формування моральних якостей молодших школярів на уроках української мови в початковій школі не знайшла належного відображення в їхніх працях. Молодший школяр здатний виражати турботу не тільки на рівні емоцій, а й вчинками. Для здобувачів початкової освіти провідними є такі якості та уявлення, як ввічливість, доброзичливість, милосердя, взаємодопомога, щедрість, гостинність, чемність, увага до інших, повага до старших, тобто визначальні риси українського національного характеру. Пріоритетним для молодших школярів є виховання на кращих традиціях сім'ї, свого роду, краю.

2. Проаналізовано особливості розвитку мовлення молодших школярів як передумови формування моральних якостей. Виявлено, що розроблена система вправ морального спрямування є ефективним чинником удосконалення морального виховання здобувачів початкової освіти у сучасних умовах. Найбільшу доцільність і результативність виховного впливу забезпечили виокремлені під час експерименту такі засоби, як рідна мова, усна народна творчість, природа, атмосфера української домівки, приклад старших і праця молодших школярів.

3. З'ясовано психолого-педагогічні умови формування моральних якостей молодших школярів. Доведено, що успішна реалізація завдань

морального виховання сучасних молодших школярів можлива за наявності у практиці початкової школи таких педагогічних умов: вивчення окремих тем етнопедагогічного спрямування, забезпечення пріоритетності морального виховання етнопедагогічними засобами в системі виховної роботи, інтегрування завдань морального спрямування у зміст шкільних предметів. Педагогічні умови є системотворним компонентом системи морального виховання молодших школярів засобами української мови, оскільки цілісно забезпечують реалізацію змістових і процесуальних компонентів.

4. Розроблено та експериментально перевірено ефективність методики формування моральних якостей молодших школярів на уроках української мови в початковій школі. Встановлено, що важливою умовою ефективності педагогічного процесу є прогнозування результатів виховного впливу, тобто моральної вихованості молодших школярів. Встановлено три рівні моральних якостей здобувачів початкової освіти: високий, середній, низький.

Ефективність проведеної експериментальної роботи підтверджено динамікою зростання рівнів моральних якостей молодших школярів. Так, порівняно з початком педагогічного експерименту кількість здобувачів початкової освіти, для яких характерний високий рівень моральних якостей, суттєво збільшилася; значно зросла кількість вихованців із середнім рівнем моральності; відповідно зменшився відсоток молодших школярів, яких схарактеризовано низьким рівнем моральних якостей особистості.

Результати проведеного дослідження підтвердили позитивні зрушення у формуванні моральних якостей молодших школярів, які навчалися за розробленою системою роботи. Кваліфікаційне дослідження не претендує на остаточне розв'язання проблеми формування моральних якостей молодших школярів на уроках української мови, а відображає основні аспекти цієї роботи. Перспективу дослідження проблеми вбачаємо в розробці системи завдань морального спрямування для уроків літературного читання в початковій школі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славська К.А. Діалектика людського життя. К.: Наука, 1997. 224 с.
2. Ананьєв Б. Про проблеми сучасного людинознавства. К.: 2001. 272 с.
3. Антипов В.І. Проблема наступності у формуванні моральної відомості дошкільників і молодших школярів. *Збірник Всеукраїнської науково-методичної конференції*. Переяслав-Хмельницький: Видавництво Переяслав-Хмельницького педагогічного університету. 2005. С.45-49.
4. Анциферова Л.І. Деякі теоретичні проблеми психології особистості. *Питання психології*. 1998. №1. С.37-50.
5. Байбара Т.М. Спостереження у 4 класі. *Навчання і виховання учнів 4 класу: Методичний посібник для вчителів / Упоряд. Савченко О.Я. К.: Початкова шко. 2009. С.116-124.*
6. Балагура Т. Література, що формує особистість і вчить самореалізації. *Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2011. № 1-2. С.86-106.
7. Баранник Д.Х. Усне монологічне мовлення: Автореф. дис. д-ра філолог. наук: 10.661. / Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти. К., 1969. 31 с.
8. Беляєв О., Скуратівський Л., Симоненко Л., Шелехова Г. Концепція навчання державної мови в школах України. *Дивослово*. 1996. №1. С. 16.
9. Бех І.Д. Виховання особистості. У двох книгах. Кн. 2. К.: Либідь, 2003. 342 с.
10. Бех І.Д. Молодший школяр у виховному просторі міжособистісних взаємин. *Початкова школа*. 2000. № 5. С. 1-3.
11. Білецька І.О. Виховання цінності іншої людини в молодших підлітків у процесі розв'язування моральних задач: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07/ Інститут проблем виховання АПН України. К., 2004. 20с.
12. Богдан С.К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. К.: Рідна

мова, 1998. 475 с.

13. Богуш А.М. Мовленнєвий розвиток дітей: Сутність та шляхи реалізації. *Дошкільне виховання*. 1999. №6. С.3-5.

14. Бойко Л.П. Формування у школярів загальнолюдських цінностей в умовах функціонування соціально-педагогічної системи „сім'я-школа – установи культури”: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. / Київський державний університет культури і мистецтв. К., 1998. 19 с.

15. Бондаренко Г.І. Формування загальнолюдських моральних цінностей старшокласників у процесі вивчення української літератури: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля. Луганськ, 2004. 20 с.

16. Бугай Н.І. Український етикет: Посібник для дітей та дорослих. К.: “Бібліотека українця”, 2000. 263 с.

17. Вашуленко М.С. та ін. Навчання грамоти, математики, ознайомлення з навколишнім світом за інтегрованим підручником „Горішок”: Методичний посібник. К.: А.С.К., 2000. 160 с.

18. Варзацька Л.О. Усвідомлення теми твору. *Початкова школа*. 1995. №2. С.11.

19. Варзацька Л.О. Навчання мови та мовлення на основі тексту. Кам’янець-Подільський, 2001. 123с.

20. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. К.: Ірпінь; Перун, 2001. 1440 с.

21. Вельська Г. Складання міні-твору на основі власного досвіду. *Початкова школа*. 2011. № 4. С.51.

22. Волошина Н.Й. Наукові основи методики літератури. Л: Ленвіт, 2003. 176 с.

23. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис: У 2 кн. Факс. вид. К.: МВП “Оберіг”, 1991. Т. I. 455 с.

24. Виготський Л.С. Мислення і мовлення. К.: Просвіта, 1996. 512 с.

25. Витоки мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку / Укл. А.М.Богуш. Одеса: Маяк, 1999. 88 с.
26. Гагаріна М. Критерії добору української народної казки для виховання морально-естетичних почуттів. *Початкова школа*. 2006. №1. С.55-58.
27. Гоголь Н.В. Формування у молодших школярів естетичної оцінки художнього твору на уроках читання: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. / Інститут педагогіки АПН України. К., 2004. 20 с.
28. Головань Н. Особливості монологічного мовлення учнів 1-3 класів: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07./ Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти. К., 1982. 19.с.
29. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.
30. Грінченко Н. Теоретичний аналіз формування гармонійної особистості учня. *Рідна школа*. 2008. №1-2. С.6-7.
31. Громадська В. Вибір методів виховання як ефективного засобу формування загальнолюдських цінностей. *Рідна школа*. 2011. №1-2. С.61-63.
32. Гуменнікова Т.Р. Першооснови моральної культури. *Початкова школа*. 1995. № 4. С. 14-16.
33. Гуревич П.С. Філософський словник. К.: Наука. 1997. 320 с.
34. Державна національна програма „Освіта” (Україна ХХІ століття). *Освіта*. 1993. №44-46. С.1-12.
35. Державний стандарт початкової загальної освіти Міністерства освіти і науки України / <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/derzhavni-standarti>
36. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології: Навч. посібник. К.: Академвидав, 2004. 352 с.
37. Дорошенко С.І. Методика викладання української мови. К., 1992. 401 с.

38. Драчук Л.І. Морально-етичне виховання учнів на традиціях українського народу в процесі вивчення літератури: Автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.02. / Інститут педагогіки АПН України. К., 2000. 21 с.
39. Етика: Навч. посіб. В.О. Лозовой, М.І. Панов, О.А. Стасевська та ін.; За ред. проф. В.О. Лозового. К.: Юрінком Інтер, 2002. 224 с.
40. Жинкін Н.И. Психологічні основи розвитку мовлення.К.: Просвіта, 1996. 270 с.
41. Жовнір-Коструба С., Жовнір-Івасько Н., Жовнір О. Читання і розвиток мовлення. *Початкова школа*. №9, 1998. С.50.
42. Запорожець О.В. Психологічні питання художнього виховання. *Радянська педагогіка*. 1986. № 6. С. 21-27.
43. Іванова Л.І. Літературознавча пропедевтика як основа повноцінного сприймання молодшими школярами художніх творів: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. / Інститут педагогіки АПН України. К., 1996. 21 с.
44. Ільченко В.Р. Інтеграція змісту освіти як основа розвитку інтегративного мислення молодших школярів. *Розвиток мислення молодших школярів*: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Полтава, 1996. С.4-7.
45. Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія. Уклад. О.О.Любар; За ред. В.Г.Кременя. К.: Знання, 2005. 767 с.
46. Казаков В.Г., Кондратьєва Л.Л. Психологія. К.: Вища школа, 1989. 258 с.
47. Кон І.С. Відкриття „Я”. К.: Політвидав, 1998. 367 с.
48. Короткий тлумачний словник української мови. Уклад.: Д.Г.Гринчишин та інш. К.: Радянська школа, 1998. 296 с.
49. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Під ред. Л.Н.Проколієнко; уклад. В.В.Андрієвська та інш. К.: Рад. шк., 1989. 608 с.
50. Котик Т.М. Художньо-мовленнєва діяльність як лінгводидактична проблема. *Науковий вісник Південно-українського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського*. Зб. наук. пр. Вип. 5. Одеса, 2005. С.95-100.

51. Крутецький В.А. Психологія. К.: Просвіта, 1986. С. 138-147.
52. Куцина Е., Созонова Н. Зв'язне мовлення. Методичний посібник. К.: Просвіта. 2011. 195 с.
53. Леонтьєв А.А. Слово про мовленнєву діяльність. К.: Наука, 1995. 425 с.
54. Логачевська С. Використання матеріалу підручників для диференційованих завдань. *Початкова школа*. 2011. №4. С.4-7.
55. Лурія А.Р. Мова і свідомість. К.: Наука, 1999. 320с.
56. Люблінська А.А. Дитяча психологія. К.: Просвіта, 1999. 257 с.
57. Матвієнко О.В. Моральне виховання молодших школярів у позаурочній та позашкільній діяльності: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01./ Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова. К., 1999. 21 с.
58. Мачинська Н. Інтегрований підхід у навчанні школярів початкової школи: теоретична основа та практичний аспект. *Молодь і ринок*. 2017. №9. С.31- 36
59. Медвідь Л.А. Українська козацька педагогіка. *Початкова школа*. 1996. №10. С.58-60.
60. Мельник І.Я. Моральний аспект міжособистісних відносин у молодшому шкільному віці. Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. Зб. наук. пр. *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Вип.36. С.169-172.
61. Мельничайко О.І.Українська мова у 3 класі: Посібник для вчителя. Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. 98 с.
62. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах: Підручник для студентів філологічних факультетів університетів / За редакцією проф. М.І.Пентилюк К.: Ленвіт, 2005. 400 с.
63. Михайловська Н. Мова як втілення думки і громадянської позиції. *Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колежіумах*. 2011. № 1-2. С.68-77.

64. Монахова Г.А. Образование как рабочее полеинтеграции // Педагогіка. – №5. – 1997. – С.52-55.
65. Монке О.С. Формування оцінно-етичних якостей у художньо-мовленнєвій діяльності дітей старшого дошкільного віку: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. / Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К.Д.Ушинського. Одеса, 2002. 21 с.
66. Національна доктрина розвитку освіти. *Освіта*. 2002. 24 квітня 1 травня (№26). С.2-5.
67. Ніжник О. Урок громадянської освіти у 3 класі. *Початкова школа*. 2011. № 4. С.15.
68. Новий тлумачний словник української мови. У 4-х т. Укл. В.Яременко, О.Сліпушко. т.Ш. К.: Аконіт, 1999. 927 с.
69. Освітні технології: Навч.-метод. посібник / за ред. О.М.Пехоти. К.: Вид-во А.В.К., 2003. 255 с.
70. Плясулл Т. Особистісно-діяльнісне навчання учнів початкових класів. *Школа*. 2010. № 12. С.56-60.
71. Поніманська Т.І. Моральне виховання дошкільників. К.: Вища школа, 1993. 111 с.
72. Потєбня А.А. Мислення і мова. К.: Синто, 1993. 190 с.
73. Програми для середньої загальноосвітньої школи. Типові освітні програми для 1–2. 3–4 класів Нової української школи. <http://mon.gov.ua>
74. Про освіту: Закон України: З внесеними змінами і доповненнями. *Голос України*. 1996. 25.04. 2 С.
75. Розвиток мови і мовленнєвого спілкування: Збірник наукових праць. За ред. О.С.Ушакової. К.: Просвіта, 1995. 152 с.
76. Рідна мова: Підручник для 4 кл. чотирирічної і 3 кл. трирічної початкової школи. Л.О. Варзацька, М.С. Вашуленко, О.І. Мельничайко та ін. К.: Освіта, 1997. 256 с.
77. Рубінштейн С.Л. До психології мовлення. К.: Наука, 2001. 321 с.

78. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи: Підручник для студентів педагогічних факультетів. К.: Генеза, 1999. 368 с.
79. Селянська О. Етика: духовні засади. *Початкова школа*. 2006. №1. С.44-47.
80. Сивачук Н. Втрачені моральні цінності українців. *Початкова школа*. 2010. №3. С.55-56.
81. Сидор Є. Вправи для розвитку в учнів загальнонавчальних, комунікативних і текстотворчих умінь. *Початкова школа*. 2001. № 6. С.19-23.
82. Сова М. Філософсько-культурологічні основи інтеграції знань. *Рідна школа*. №5. 2002. С.33-36.
83. Сухомлинська О. Педагогічний ідеал крізь призму теорій моралі. *Шлях освіти*. 2008. №1. С.12-18.
84. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям. К.: Рад. школа. 1995. 168 с.
85. Сухомлинський В.О. Не тільки розумом, але й серцем...: К.:Наука, 2000. 139 с.
86. Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія: Навч. посібник. Х.: Основа. Вид-во при Харк. держ. ун-ті, 1990. 167 с.
87. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори. К.: Радянська школа, 1999. 197 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Етикет характеру у фразеологізмах

<i>Вади характеру</i>	<i>Фразеологізм</i>	<i>Загальне значення</i>
1	2	3
Балакучість, невміння мовчати, стримуватися від непотрібних, зайвих розмов	Розсипатися горохом; сипати словами; говорить, як ціпом молотить; торохтить як віз з горшками; сипле як лопатою з засіка Плескати язиками; теліпати язиком; плести банелюки (плетиники); вертіти язиком; довгий язък; язик без кісток	Швидко говорити, багато і безперервно говорити Говорити пусте, неістотне, недоречне
	З медом на вустах; мазати медом речі; говорить як маслом мастить Злі язики; жалити язиком; брати на глум; виставляти на посміх; брати на кпини; всипати перцю; густрий язик Скрипить як немазаний віз; крізь зуби говорити; цідити крізь зуби; цідити слова. Вискочити як Пилип з конопель; вскочити у мак Грішити язиком; пустити поголоску; вносити у вуха; довгий язик	Облесливо, неширо говорити Говорити образливе; дошкульна, глузлива мова Невдоволено говорити Недоречно, невчасно сказати Поширювати неправдоподібні відомості, плітки
Ледарство, лінощі	Баглаї бити; ханьки м'яти; ганяти вітер по вулицях; байдики бити; ворон лічити; гави ловити; решетом у воді зірки ловити; не братися за холодну вуду; пасти задніх	Нічого не робити, марнувати час, ледарювати, байдикувати
Легковажність	Викидати колінця; відколоти номер; пустий вітер; вліпнути в історію	Робити щось незначне, не варте уваги, легковажне, пусте
Упертість	Уперся як баран в сіно; вперся як віл рогами; показувати характер	Настирливо, вперто добиватися свого, не рахуючись з іншими
Пихатість, бундючність, чванливість	Набивати ціну; тішити самолюбство; на коні не під'їдеш; Надувся як тісто на опорі; задирати хвіст у гору	Підносити себе в очах інших, намагатися показати, що ти видатніший, визначніший, ніж є насправді; бути завжди задоволеним собою
Байдужість	Як (мов, ніби) з гуски вода; черства душа; душа заросла полином; і в вус не дуги	Ніщо не впливає, не діє на когось

Настирливість	Липнути як реп'ях; наступати на горло; вертїтися під ногами	Нав'язливо домагатися свого
Хитрість, боягузтво	Собі на умі; боятися власної тіні; і духу боятися	Хитрий, скритний, думає тільки про власні інтереси; бути занадто боязким, полохливим, лякливим
Неуважність, роззявкуватість	Витрішки ловити; ловити зівак; ловити гав	Бути неуважним, роззявкуватим, розглядати все навколо із зайвою цікавістю
Невдячність	І спасибі не сказати	Бути невдячним кому-небудь за щось

*Тематичний словник лексики морально-етичного змісту***Тема: Чесність і правдивість***Лексика позитивної забарвленості:*

Чесність, правдивість, відвертість, сумління, порядність, шляхетність, правдолюбство, правда, добросовісність, високоморальність, справедливість, істина; Бути чесним, казати правду, поводитися порядно, розсудити справедливо, працювати сумлінно, добросовісно, бути щирим; Чесний, правдивий, відвертий, без хитрощів, сумлінний, порядний, добросовісний, совісний, високоморальний, шляхетний, істинний, вірогідний, справедливий, правдолюбний, щирий; По-чесному, по-правді, чесно кажучи, відверто, порядно, добросовісно, істинно, справедливо, шляхетно, безхитрісно, благородно, відкрито.

Лексика негативної забарвленості:

Брехня, неправда, нечесність, лицемірство, лукавство, кривда, підступність, хитрість, вигадка, наклеп, лжа, плітки, облуда, обман, омана, нещирість; Збрехати, сказати неправду, обманути, лишити з носом, обвести навколо пальця, пошити в дурні, побріхувати, кулі лити, оббріхувати, обмовляти, лицемірити, лукавити, хитрувати, брехати, вчиняти нечесно; Брехливий, неправдивий, нечесний, лукавий, лицемірний, хитрий, підступний, облудний, нещирий, фальшивий, несправжній; Нечесно, нещиро, фальшиво, обманно, лукаво, з хитрістю, підступно, лицемірно.

Тема: Увічливість і чемність*Лексика позитивної забарвленості:*

Увічливість, чемність, люб'язність, тактовність, обхідливість, делікатність, коректність, поштивість, вихованість, галантність; вітатись, доглядати, вибачатись, посміхатись, піклуватись, вітати, поздоровляти, відвідувати, вибачатись, перепрошувати, поступатись, ділитись, дякувати, дарувати, пам'ятати, прощатись, піклуватись, допомагати; увічливий, чемний, люб'язний, поштивий, вихований, тактовний, гречний, обхідливий, галантний, шановний, вельмишановний, делікатний, коректний, дорогий, пошанований; ввічливо, чемно, люб'язно, виховано, тактовно, обхідливо, галантно, коректно, делікатно, поштиво, уважно.

Чарівні слова: добрий день, добрий ранок, добрий вечір, здрастуйте, на добраніч, до побачення, будь-ласка, будьте ласкаві, будьте добрі, до зустрічі, вибачте, перепрошую, дякую, смачного, щасливої дороги, на все добре, бажаю здоров'я; пані, панянка, панове, добродій, громадянин.

Лексика негативної забарвленості:

Грубість, байдужість, невічливість, невихованість, некультурність, нечемність, неуважність, брутальність, неделікатність; грубіян, нікчема, хам; грубіянити, грубити, дражнити, обзивати, лаятись, кричати, язика

показувати, насміхатись, кривляться, битись, ображати, штовхати, погрожувати; грубий, неввічливий, нечемний, нелюб'язний, дикунський, свинуватий, хамський, невихований, брутальний, неделікатний, неуважний, некультурний; неввічливо, неуважно, грубо, по-хамськи, брутально, невиховано, нечемно, неделікатно, нелюб'язно.

Тема: Щедрість і доброта

Лексика позитивної забарвленості:

Щедрість, доброта, милосердя, великодушність, сердечність, добро, радість, чистосердечність, людяність, тепло, щирість, привітність, лагідність, душевність, щирість, благодушність, безхитрісність, відкритість, благородство, добрість, добросердя, ласка, чуйність; добродій; ділитися, співчувати, співпереживати, вболівати, допомагати, дарувати, пригощати, віддавати, радити, радіти, жаліти, змилюватися, заспокоїти; щедрий, добрий, співчутливий, милосердний, великодушний, сердечний, добродійний, добровічливий, добродушний, добротливий, людяний, з доброю душею, доброзичливий, гостинний, позитивний, приязний, непоганий, ласкавий, подільчивий, нескупий, не зажерливий, багатий; щедро, добре, по-доброму, по-братськи, по-людськи, щедрою рукою, не зле, непогано, щиро, гаразд, до ладу, дуже, вельми, сильно, доброзичливо, доречно, позитивно, людяно.

Лексика негативної забарвленості:

Зло, злість, лють, лютість, лютощі, пересердя, гнів, байдужість; жадібність, жадоба, хтивість, скупість, зажерливість; скнара, скупердяга, скупердяй, скупій; злитися, розлютитися, злобувати, злобствувати, не ділитись, приховувати, розлючувати, роз'яряти, шаленіти, яріти; скупитися; злий, недобрий, поганий, лютий, егоїстичний, затятий, роздратований, розлючений, кепський, злобливий, жовчний, сердитий, жорстокий, нещадний, злісний, твердий; жадібний, жадний, хтивий, скупий, скнарий, надто ошадливий, нещедрий; зле, недобре, злобливо, люто, хижо, по-варварськи, з запеклістю, яро, жорстоко, по-вовчому; жадібно, жадно, хтиво, неширо, байдуже.

Тема: Скромність

Лексика позитивної забарвленості:

Скромність, непоказність, невибагливість, простота, невигадливість, сором'язливість, непришність, простота; бути скромним, соромитися, поводитися просто, скромно, цнотливо, невигаливо; скромний, сором'язливий, непоказний, невибагливий, цнотливий, простий, невигаливий, звичайний, непришний; скромно, сором'язливо, цнотливо, невибагливо, просто, невигаливо, непришно;